

ANLATININ ANLATISI

(Ağaç Kabuğuna Kazınan Yazgıdan Kâğıda İşlenen Tarihe)

Erken Dönem İslam Medeniyetinde Tarih Yazımı

Yunus ARİFOĞLU

İKSAD
Publishing House

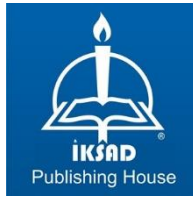
ANLATININ ANLATISI

(Ağaç Kabuğuna Kazınan Yazğıdan Kâğıda İşlenen Tarihe)

Erken Donem İşlam Medeniyetinde Tarih Yazımı

Doç. Dr. Yunus ARİFOĞLU

2022

Copyright © 2022 by iksad publishing house

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, distributed or transmitted in any form or by any means, including photocopying, recording or other electronic or mechanical methods, without the prior written permission of the publisher, except in the case of brief quotations embodied in critical reviews and certain other noncommercial uses permitted by copyright law.

Institution of Economic Development and Social Researches Publications®

(The Licence Number of Publicator: 2014/31220)

TURKEY TR: +90 342 606 06 75

USA: +1 631 685 0 853

E mail: iksadyayinevi@gmail.com

www.iksadyayinevi.com

It is responsibility of the author to abide by the publishing ethics rules. The first degree responsibility of the works in the book belongs to the authors.

Iksad Publications – 2022©

ISBN: 978-625-6380-01-1

Cover Design: ibrahim KAYA

November / 2022

Ankara / Türkiye

Size = 16x24 cm

Gizemli anlatıcılara

ÖNSÖZ

Tarihçilik mesleğınle ilgılenen neredeyse her tarihçi bu bilimin neliğı, yöntemi ve felsefesi üzerine kanaatlerini serdetme gereğı hissetmektedir. Çünkü hikâyemize olan ilgimiz bizi tatmin edici olması açısından sahici ve disiplinli bir biçimde ele alınmayı gerektirmekte ve bu da tarihçileri ilgili konuda düşünmeye sevk etmektedir.

Tarih ve yazımının sahip olduğı önem neticesinde her milletin kendisine ait bir tarih anlatısı ortaya çıkmıştır. Bu anlatı, mit ve destanla sözlü kültür içerisinde kendisine yer bulmuş, kayalıklara çizilen resimler üzerine hikâye edilmiş, şartların olgunlaşması, yazı araç ve gereçlerinin ortaya çıkışıyla birlikte yazılı bir anlatıya da sahip olmaya başlamıştır. Tarihin önemli dönüm noktalarından birisi İslamiyet'in doğuşu ve Müslüman Arapların Akdeniz havzasına yerleşmeleridir. Bu dönemle birlikte tarihin akışı değıştiğı gibi tarih ilmi de yeni bir evreye girmiştir. Modern hayatın temellerinin atıldığı 19. yüzyılla birlikte tarihin akışı hızlanmış, yapısı değışmiş ve buna bağılı olarak tarih bilimi yeni bir anlayış, felsefe ve metodolojiyle ele alınmıştır. Güncel zamanda ise tarih, karışit seslerin yükseldiğı bir saha olmaktan ziyade onu anlayabilmenin ve kısmen sesi olabilmenin imkânları ekseninde yeniden düşünmeyi gerektiren bir alan olarak tanımlanmaktadır.

Tarihin mefhumu idrak etmemde, anlam dünyasını aralayabilmemde kitapları aracılığıyla tanış olduğum ve eserlerini zevkle okuduğum batılı tarihçilere teşekkür, en öncelikli borcumdur. Tarihi idrak etmemde tarihçilerin yanı sıra edebiyat yazınında eser veren şahsiyetlere de değınmem gerekiyor. Onlar dilimizi geliştirmemizde ve toplumsal gözlem yapmamızda katkı sağladıkları gibi tarihi his ve

duyguya anlaşılmasını sağlayan ve metodolojik olarak bu bilimi daha iyi anlamamızı idrak ettiren kimselerdir. Elbette bunların içerisinde Tanpınar başı çekmektedir. Medeniyetimizi iniş ve çıkışıyla hissedişimi ona borçluyum. Ebediyete irtihal eden ruhuna rahmet dileyerek kendisine şükranlarımı arz ediyorum.

Akademik hayatımda hem öğretmen hem yardımcı hem de bana dost olan sevgili Haşim Şahin hocam ve sahici dostuma çok teşekkür ederim. Kendi tarihime eğilmemi sağlayan, kültürel yaşantımdaki kişisel tarihimin farkına vardıran ve maalesef şu an kendilerini hatırlayamadığım tarihçilere, masallarıyla bizi yetiştiren annemin babası Zülfikar dedeme, soy ve sopumuzun takip edilmesini hafızasında taşıyan babamın babası Cemil dedeme, aynı zamanda tarihin bir eseri olarak yetişmemi sağlayan anneme ve babama rahmet dileyerek şükranlarımı ifade ediyorum.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	i
İÇİNDEKİLER	iii
GİRİŞ	5
BİRİNCİ BÖLÜM	8
AĞAÇ KABUĞUNA KAZINAN YAZGIDAN KÂĞIDA İŞLENEN TARİHE	8
1.1. Zamanda Akan Bir Nehir Olarak Tarih	8
1.2. Tarih Bilimi.....	13
1.3. Ağaç Kabuğuna Kazınan Yazgıdan Kâğıda İşlenen Tarih	20
1.4. Hikâyenin Değişen Yüzü ve Yapısı: Klasik Modern Zamanda ve Akabindeki Tarihsel Gelişim	24
İKİNCİ BÖLÜM	29
ERKEN DÖNEM İSLAM MEDENİYETİNDE TARİH YAZIMI (632-690)	29
2.1. İslam Medeniyetinde Tarihin Seyri ve Algısı.....	29
2.2. İslam Medeniyetinde Tarih Anlatısının Saikleri.....	34
2.3. Eğitim-Öğretim Hayatının Tarih Yazımına Etkisi.....	38
2.4. Erken Dönem İslam Medeniyetinde Tarih Yazımı: Arşiv ve Derleme.....	42
2.5. Erken Dönem İslam Medeniyetinde Yazılı Külliyyatın Meydana Gelmesi	45
2.6. Erken Dönemde Tarihin Konusu	50
2.7. Yöntembilim İsnad ve Sonrasında Gelişen Tarih Yazımı	51
2.8. Tasnif ve Risalelerin Yazımı: Urve b. Zübeyr'den Zührî'ye (660-742) Tarih Yazımı	54
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	61
ZÜHRÎ'NİN ARDINDAN İSLAM MEDENİYETİNDE TARİH YAZIMI (742-795)	61
3.1. Tarih Yazımında Yeni Bir Dönem.....	61
3.2. Kağıdın Bağdat'a Taşınması ve Bağdat'ın İlmin Merkezi	

Olması	73
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	85
İSLAM MEDENİYETİNDE TARİH YAZIMININ GENEL KARAKTERİSTİĞİ	85
4.1. Hz. Peygamber’in Vefatının Ardından 742’ye Kadar	85
4.2. Tarih Yazımında Bağdat Şehri ve Etkisi	91
SONUÇ	97
KAYNAKÇA	100

GİRİŞ

Sosyal bilimler, günümüzde toplumu ve bireyi şekillendirme özelliğine sahip hususiyetleriyle öne çıkmaktadırlar. Bu bilimlerden, ferde çağının bilinci içerisinde uygun bir biçim vermesi, kimliğini ve kendisini bulmada yol gösterici olması umulmaktadır. Gene sosyal bilimlerden; insanı, aklını ve diğer hususiyetlerini dikkate alarak onu ehlileştirilmesi, ahlaki değer kazanmasını ve toplumsallaşmasını sağlayarak toplumu bir arada tutması, bir hedef uğruna birlikte yürümesini sağlaması beklenmektedir. Bunların yanı sıra bu bilimlerin bireyi oyalayarak eğlencesini, hoşça vakit geçirmesini ve böylece zamanını değerlendirmesine imkân tanınması da beklentiler arasındadır. Hakikaten sosyal bilimler, toplumun içerisinde farklı ideoloji ve fraksiyonlara katılıp gidenlere yol gösterici, bireyin ve toplumun eksen kaymasını engelleyici, hayatın evrensel ölçekteki varlığını bireye sunan ve bireyi yontarak akıllı bir varlık haline getiren özellikleri haiz bilimlerdir.

Sosyal bilimler içerisinde tarihin konumu ise, toplumun ve bireyin geçmişi ve geleceği arasındaki yerini belirleyen bir özelliğe sahip olmasıdır. En temelde tarih hem toplumun hem de bireyin kimliğini belirlemesinde başvurduğu bir daldır. Hafızayı koruma ve geleceğe taşıma işlevi, sosyal bilimler içerisinde onu merkeze yerleştirmiştir. Toplumun; kültürünü, geçmişini ve birikimini tarih vasıtasıyla taşıması, onu dil ile ilk bilimlerden birisi haline getirmiştir. Bu sebeplere binaen tarih ve yazımı önemli hale gelmiş ve her milletin kendisine ait bir tarih anlatısı ortaya çıkmıştır. Mit ve destanla sözlü kültür içerisinde kendisine yer bulan tarih anlatısı, şartların olgunlaşması, yazı araç ve gereçlerinin

ortaya çıkışıyla birlikte yazılı bir anlatıya da sahip olmaya başlamıştır. Her bilimde olduğu gibi tarih ilmi de aşama aşama gelişmiş ve bir olgunluğa erişmiştir.

İslamiyet'in doğuşu ve Müslüman Arapların Akdeniz havzasına yerleşmeleri tarihin önemli dönüm noktalarından birisidir. Bu dönemle birlikte tarihin akışı değiştiği gibi tarih ilmi de yeni bir evreye girdi. Bu medeniyet dahilinde meydana gelen gelişmeler geleneksel paradigma içerisinde vuku bulmuş, her yönüyle antik birikimden istifade edilerek yep yeni bir medeniyet inşa edilmiş ve geleneksel dünyanın işlevselliği arttırılmıştır. Bunların içerisinde tarih ilminde de kayda değer yenilikler ortaya çıkmıştır. Bu dönem tarih akışı da ve bilimi de geleneksel dünyanın kendi yapısı, koşulları, imkânları içerisinde irdelenmeye muhtaç ve ancak önceki dönemle mukayese edilerek anlaşılabilir olmaktadır. Çünkü medeniyet gibi bilimler de bir birikimle eklenerek ilerlemektedir.

Tarihin belki de en önemli evresi 19. yüzyıldır. Bu asır geleneksel dünyanın geride kalmaya başladığı bir milat olarak öne çıkmaktadır. Modern hayatın temellerinin atıldığı bu dönemle birlikte tarihin akışı hızlanmış, yapısı değişmiş ve buna bağlı olarak tarih bilimi yeni bir anlayış ve metodolojiyle ele alınmıştır.

İslam medeniyeti ve tarih yazımı bağlamında kayda değer bir birikim meydana geldi. Her yeni çalışma eskisinden beslenerek inşa edildi. Bu çalışmalar birbirlerine eklenildikçe İslam tarih yazım alanı da belirginleşmeye başladı. Bu çalışma da bütün bu birikim üzerine inşa edilmeye çalışıldı. Ancak bu alana oldukça katkı sağlayan eski çalışmaların önemli bir kısmı 19. yüzyılın anlayışının ve o döneme has

aklının tesirleri altında kalmışlardır. Bunlar değişen zamanın bakışıyla yeniden yorumlanmaya muhtaçtırlar. Karşıt çalışmaların bir kısmı tarih metodolojisi açıdan sorunlu, savunmacı bir tarzda ele alınmış, pek çoğu ise bütünlükten yoksunlardır. Buna binaen ortaya çıkan bu çalışma, en azından daha kapsayıcı, yeni bir bakış açısını ve yorumunu haiz amacındadır. Gene bu çalışma, erken dönem İslam medeniyetinde tarih yazımında etkili olan diğer saikler de dikkat edilerek ortaya konulmaya çalışıldı. Bunun neticesinde İslam tarih yazımı alanında manzaranın biraz daha netleşmesi umulmaktadır.

Dört bölümden meydana gelen bu çalışmanın birinci bölümünde, tarihin algımızdaki yeri ve tarih bilimi ana hatlarıyla ele alınmış, İslamiyet öncesi tarih anlatısının şifahi niteliği üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde Erken dönem İslam medeniyetinde tarih yazımına değinilmiştir. Burada tarihin ana akışı, bu bilime başlanılmasının saikleri, arşivin oluşmaya başlaması ve Utbe ile başlayan ilk tarihsel çalışmalar ele alınmıştır. Üçüncü bölümde Zührî ile tarih biliminin ekolleşmeye başladığı ve mevali tarihçilerinin ağırlıkta olduğu zaman dilimine eğilinmiştir. Gene burada kâğıtla birlikte yayın-neşir hayatının kolaylaşması, ilk kalıcı eserlerin bu sayede ortaya çıkışı ile bu bilimin yeni başkent Bağdat'a taşınması üzerinde durulmuştur. Dördüncü bölümde İslam medeniyetinin erken döneminde tarih yazımının karakteristiğine değinilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

AĞAÇ KABUĞUNA KAZINAN YAZGIDAN KÂĞIDA İŞLENEN TARİHE

1.1.Zamanda Akan Bir Nehir Olarak Tarih

Tarihi, bir zaman nehrinden akan su olarak tasvir etmek mümkündür. Bu nehrinden kalanlar zaman kırıntıları olarak tanımlanabilir. İnsanın hikâyesi de bu zaman kırıntılarının birikimiyle meydana geldi. Bu sebeple çoğunlukla hayatı, tarihi ve hikâyeyi bu zaman kırıntılarından ibaret sayma yanılığısına da düşeriz.

Zaman nehrinden arta kalan şey, insanın hikâyesidir. Bu yüzden tarih, çoğunlukla bu hikâyeyi konu edinmektedir. Hikâye, upuzun yürüyüşler, avcılık tecrübeleri, engin gökyüzünün ufku ve yeryüzündeki trajediden ilham almış, ateş etrafında oluşturulan sohbet çemberlerinde anlatıya dökülmüştür. İnsanın hikâyesi hem tarihi hem de tarih anlatısını var etmiştir.

Hikâye çoğunlukla sözlü kültürle anlatıya döküldü. Mağaraya çizilen resimler de ilk yazılı anlatımı sağladı. Bugün hala Afrika'nın bazı bölgelerinde mağaralara çizilen resimler ile hikâye anlatımına devam edilmektedir. Eski nesiller kadim geçmişlerini bu yolla öğretmeyi sürdürmektedir. “Son Kabileler” belgeselindeki kabileler hâlâ tarihlerini kayalık bölgesinde çizimleri yapılan nesnelere üzerinden anlatmaya devam etmektedir.¹

¹ Ebru Çakırkaya, “Son Kabileler”, *TRT Belgesel*, Birinci Bölüm, <https://www.trtizle.com/belgesel/son-kabileler>, dk. 30-32.

İnsanı tarih anlatısına; doğayla zorlu mücadele, hastalıklar, kıtlıklar, savaşlar ve hayatta kalma mücadelesi gibi saikler sevk etti, bu insanda bellek bilincini meydana getirdi. Çünkü toplumları diri tutan şey, hatıraları, hayalleri ve hafızaları idi. Yahya Kemal şiirinin bir dizesinde “*İnsan alemde hayal ettiği nispette yaşar*”² ifadesinde bulunmaktadır. Şehir kuran ve devletleşen toplumlarda geçmişi bilme hem hayat idamesi hem de tecrübenin paylaşımı açısından önemliydi. Böylece bellekte muhafaza edilen kadim anlatı geleneği şehirle birlikte bilinçli bir tarih yazımına evrilmeye başladı.

Tarihi anlamlı kılan bu belleği oluşturmasıdır. Tarih fert ve toplum belleğinde sembolleşerek bir sürekliliğe sahip olmaktadır. Olaylar, durumlar hafıza-i beşerde kavramlarla temsile dönüşmekte ve toplumsal bilinçte sembolleşmektedir. Toplum olayı, durumu en öz’e indirgeyerek hafızasında taşımaktadır. Tarih bu anlamıyla didaktiktir. Anadolu’nun eski dillerinin birisinde Gord, insanın kafatasında en hassas bölge olarak tanımlanmaktadır. Burası zihinsel işlevin cereyan ettiği bölgedir. Devletin merkezi olan Gordion da siyasi, idari ve toplumsal stratejik bir bölgedir. İki kelime arasında yakın bir bağın olması muhtemeldir. En azından böyle bir illiyet bağının kurulmasında bir beis görmüyorum. Her ikisi de darbe aldığında şey işlevsiz kalmaktadır. Belki de Gord, Gordion’un başına gelen bir felakete kavramlaştı. Bunun aynı zamanda toplumsal hafızada devletin meşruiyet zemininin bir ifadesi olduğu söylenebilir. Nemrut, inadı ve aksiliğiyle kendi sonunu getirmiştir. Bu hazin son toplum belleğine işlemiştir. Annem, evde herhangi birimize

² Yahya Kemal, “Deniz Türküsü”, *Kendi Gök Kubbemiz*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 2019, 56.

kızdığına ve aksiliğimizi ifade etmek istediğinde “Nemrut” derdi. Nemrut, gıcık, inat, anlaşmaya yanaşmayan, dediğim dedik bir tiplmeyi temsil etmektedir. Toplumun belleğinde Nemrut “kötülüğün” ve “aksiliğin” temsili bir kavrama dönüşmüştür. Ferd, bir kültür dünyası içinde toplum hafızasında varlığını devam ettiren kavramlarla büyümekte ve onların bir parçası haline gelmektedir.

İnsan, toplumun dolayısıyla hazır bir tarihin içinde doğmaktadır. İnançlarımız ve bağlı olduğumuz değer ölçütleri, kültür ve aile tarihin birer parçalarıdır. Tarihin akışı içerisinde insan, en önemli faktörlerden birisi olup esnek bir varlıktır. Bu sebeple insanın gerek fiziksel dünyaya ait bir fenomene yönelik ve gerekse de sosyal bir olgu karşısında gösterdiği tepki standart olmamaktadır. Zemin, zaman ve dahi anda bile insanın olaylara karşı olan tepkisi halet-i ruhiyesine göre değişmektedir.³ Bu minvalde Kafadar,

*“İnsanlar, karmaşık ve hatta birbiriyle çelişkili pek çok davranış göstermekle maluldür; tarihi olgulara yönelik açıklamaların da insana dair girift durum göz alınarak yapılması gerekiyor”*⁴ ifadesinde bulunmaktadır.

İnsan hem tarihi meydana getirir hem onu kurgular, tarih de aslında onu inşa eder. Bir yönüyle insan çağının çocuğu diğer anlamıyla tarihin var ettiği birisidir. İnsan, kısmen bilinçli bir yaşam inşa etmeye çalışır ancak ferd ve cemiyet tarihinin meydana gelmesinde toplumsal bilinç daha yaygın bir etkidir. Gene bu minvalde insanların hayatına hiç

³ Edward Hallett Carr, *Tarih Nedir*, çev. Misket Gizem Gürtürk, İletişim Yayınları, İstanbul 2016, 138, 141; March Bloch, *Tarih Savunusu*, çev. Ali Berktay, İletişim Yayınları, İstanbul 2018, 220-221; R. G. Collingwood, *Tarih Tasarımı*, çev. Kurtuluş Dinçer, Doğubatı Yayınları, Ankara 2017, 133-134.

⁴ Cemal Kafadar, *İki Cihan Aresinde*, çev. A. Tunç Şen, Metis Yayınları, İstanbul 2021, 40.

beklenmedik olaylar da şekil vermektedir. Burada determinist/kaderî bir çizgiden kaçınamayacağı açıktır. İnsanlık tarihinin önemli ölçüde payını bu çizgiden aldığı söylenebilir.⁵

O halde tarihi sürecin mühim bir kısmında tevafuluk veya tesadüften söz edilebilir. Carr'a göre bu, tarihi yasanın rastlantının içerisinde kırılmış şeklidir. Bu bize uyarlandığında rastlantının nasibi, kırılmanın ise gayreti temsil ettiği görülmektedir.⁶ O halde tarihin bir nevi, nasip-gayret ilişkisi çerçevesinde geliştiğini söylemek mümkündür. Ne nasip ne de gayret tek başına bir anlama sahiptir, ikisinin birlikteliğiyle tarih meydana gelmiştir.

Tarih bir sürekliliğe sahip olup ardımız sıra koşmakta ve bizi koşuşturmaktadır. Bu yönüyle bakıldığında tarihin olup bitmiş bir geçmiş olmadığı pek çok anlamıyla hala bugün varlığını devam ettirdiği görülmektedir. Günümüzde yaşanan pek çok vakada bu devamlılık kendisini hissettirmektedir. Rusya'nın Doğu Avrupa'ya genişleme politikası içerisinde bu bölgeleri Türklerden biz aldık vurgusu bu sürekliliğin bir yansımasıdır. Geçmişle bugün arasında iki yönlü bir bağın varlığı bu ve benzeri pek çok alanda etkisini göstermektedir. Bugün her ne kadar geçmişle yoğrulmakta ise geçmişi de zamanın değişimi çerçevesinde o ölçüde yeniden inşa etmektedir. Dolayısıyla güncel zaman, biraz da geçmişin sorunlarının ve getirmiş oldukları sonuçların temelinde anlaşılabilir olmaktadır. Aynı minvalde geçmiş ise yaşanan sorunlar ekseninde daha anlaşılır hale gelmektedir. Hal böyle olunca toplumların yaşanan tecrübeden kendilerini arı tutmalarının

⁵ Carr, 104-105; Fernand Braudel, *Tarih Üzerine Yazılar*, çev. M. Ali Kılıçbay, Doğubatı Yayınları, Ankara 2016, 24-31

⁶ Carr, 161.

imkânı da kalmamaktadır. Bu farkındalıkla meselelere eğilmesi beklenen tarihçi, Carr'ın ifadesiyle “Yaşanulan hayatı ölü yaşamla birleştirmek ve bir bütün olarak onu ele almak zorundadır.”⁷

Tarihsel süreklilik içerisinde insanın hikâyesi, bir başka anlamıyla kendisini arayış hikâyesidir. Kendinizi bilmeniz az çok ne yapabileceğinizi bilmeniz anlamına gelir. Tarihin bir değeri de insanın yapıp ettiklerinin sebeplerini bilmek istemesinden kaynaklanmaktadır. Kendimizi bilme isteği karşısında hikâyemizin peşine düşeriz. Bunu çoğunlukla geçmişimizde arar dururuz. Bu çırpınışlar içerisinde içimizi yakan ateş bizi kavurup dururken, kâh geçmişe gider, kâh geleceği düşeriz. Tarih bu git gellerle şekillenmiş, bize de bu eksende biçim vermiştir.

Tarihin inşasında iki temel güçlü duygu olan korku ve umudun büyük ölçüde rol oynadığı söylenebilir. Doğayla mücadele karşısında korku, her anlamıyla insanın kendisini korumasında baskın çıkan bir güdüsüdür. Aynı minvalde umut ise insanın hülyasını besleyen ve geleceğe dair tasavvurunu şekillendiren bir duygudur. Korku beraberinde temkinliliği, bu ise tedbirliliği getirmektedir. Umudun içerisinde temenniye barındırmaktadır. Bu bir yanı sıra insanın andan keyif almasını, diğer yanı sıra hayal kurmasına imkân sağlarken ve daha iyi bir gelecek için ise ümidini diri tutmaktadır. Ferd ve toplum karakterinin adeta bir parçası haline gelen korkunun ve umudun (diğer saiklerle birlikte) tarihin akışına yön verdiği, insanı geleceğe ve ileriye taşıyan etkenler içerisinde başı çektikleri görülmektedir.

⁷ Carr, 13, 109.

Bu yönüyle tarihin arayıştan ilerlemeye doğru bir serüven olduğu görülmektedir. İnsan yeryüzündeki konumunu yetkinleştirme hedefine doğru ilerlemek için mücadele etmektedir. Bu durum birey için geçerli olduğu gibi aynı minvalde toplumu da kapsayıcıdır. İdrake doğru bu yürüyüşte tarih ve bilimi insanın kendisini gerçekleştirebilmesinde bir araç olmaktadır. Bu bakımdan tarihin, aklileşmeye doğru bir ilerleme olduğu görülmektedir.⁸ İslam tarihinin ilahi doktrini olan, başlangıçtan kıyamete giden ilerleme sürecinin de bunun bir ifadesi olduğu söylenebilir. Bireyin ve toplumun hamlıktan kemâle gidişi, tarihteki ilerlemeyi ifaden eden bir diğer anlam biçimidir.

1.2. Tarih Bilimi

Tarih bilim mi? Zenaat mi? Veya sanat mı?

Geçmişe gidildiğinde tarihin tam anlamıyla ilmi bir disiplinle ele alınmadığı görülmektedir. İslam medeniyeti içerisinde ise tarih, 9. yüzyılın yarısına kadar nispeten ilmi bir disiplini haizdi. Ancak bu medeniyet içerisinde ise tarih, neredeyse hiçbir zaman; hadis, tefsir, fıkıh ve diğer ilimler gibi düzenli olarak okutulan, ilmi disipline sahip ve sürekliliğini koruyan bir dal da olmamıştır.

Günümüzde Tarihin bilim mi? Sanat mı? olduğu üzerine pek çok tartışma yer almaktadır. Herhalde günümüzde bu tartışma anlamını kaybetmiştir. En azından bu kanaate sahibim. Çünkü bugün tarih belli bir ilmi disipline sahip olup çoğunlukla bilim olarak kabul edilmektedir. Tarihin ilkeleri ve yöntemleriyle müstakil bir düşünce biçiminin olması, onu bu sınıflandırmanın içine dahil etmeyi gerektirdiği kanaati hasıl

⁸ Carr, 171; Collingwood, 133-134.

omaktadır. Tarih diri ve aktiftir. Sanat gibi pasif bir şekilde ilerlemez. Sanat örtülü, gölgesiyle vardır. Tarih disiplin olarak insan hayatında ve kendisini inşa etmede ilmi bir disipline sahiptir. Modern dönemde tarih bilimi; yöntem usul ve ele alınış biçimi bakımından pek çok açıdan tartışılmaktadır.⁹

Tarih biliminde tartışılan önemli mevzulardan birisi nesnelliktir. Tarihin hikâyesi, insanın hikâyesi olduğuna göre insanın çevresiyle münasebeti tarihçinin konusuyla olan ilişkisine de yansımaktadır. Kültürümüz ve anlam yüklediğimiz değerlerimiz tarihin parçası olduğundan dolayı bunlar tarihçiyi etkilemektedir. Gene de tarihçi, tarihe siyasal öğreti ve dogmatik bir zihinle yaklaşmamalıdır. Tarihçi bu bağlamda ön kabullerle yaklaşmaktan kendisini ne kadar ari tutabilirse hakikate o derece daha yakın bir çıkarımda bulunabilir. Statik ve dogmalarla sarmalanmış bir zihnin arkesi incelenip temizlenmeden sıhhatli bir düşünce ortaya koymanın imkânı da zorlaşmaktadır.¹⁰ Aksi durumda kişi tarihi verileri kendi düşünce biçimini, inancını ve ideolojisini destekleyecek şekilde yorumlar ve müstakil bir düşünce ortaya koyma imkânı bulamaz. Çünkü insan kısmi bir bilince sahip olsa da, genellikle bilinçdışı hareket eden bir varlık olduğundan toplumsal olandan kendisini uzaktan tutma imkânına sahip değildir.¹¹

Tarihte tartışılabilen konulardan bir başkası tarihe önyargılı bir biçimde yaklaşılması gereğidir. 19. yüzyıl ve akabinde nesnel bir tarihçilik için tarihe önyargsız bir şekilde yaklaşılması bir gerek olarak görülmekte idi. Ancak tarihçinin kendisini, doğduğu toplumunun

⁹ Collingwood, 133-134, 176.

¹⁰ Carr, 141; Bloch, 191.

¹¹ Carr, 104-105.

değerlerinden ve kültüründen ayırt edemeyeceği göz önüne alındığında bunu gerçekleştirilebilmesinin imkânları da sınırlı kalmaktadır. En azından tarihçinin bu farkındalıkla meselelere eğilmesi beklenebilir bir şeydir. Aslında tarihçi öz değerlerini kapsayıcı ve onları aşkın bir bilinçle hareket ettiğinde daha sıhhatli bir çıkarımda da bulunulabilir. Bu meyanda Kafadar,

*“Tarihçinin zenaatında ilerlemesi, kaynak çalışması ve yöntem bir yana, onun kendisine ve dünyasına dair farkındalığını geliştirmesi, duyarlılık perdesini tecrübelerini kendine kılavuz edinecek şekilde genişletmesi ile mümkündür,”*sözlerini serdetmekte ve *“İnsanların tarihini yazmak için onları anlamak, tecrübelerini duyumsamak ve yorumlamak gerekir.”*¹²

Sözlerini sarf etmektedir. Bundan hareketle herhalde tarihsel bir çalışmanın o kültüre ait bir tarihçi tarafından daha iyi şekilde ortaya konulabileceği yorumu yapılabilir. Dolayısıyla sahip olunan kültür dünyasının tarihçi için bir avantaj sağlayabileceğini göz önünde bulundurmak gerekir.

Tarihin yaşandığı dönemin koşulları dikkate alınarak ele alınması gerektiği üzerinde neredeyse ittifak vardır. Bu bakımdan tarihçinin yargıç rolü oynamaması beklenmektedir. Oysa pek çok kimsenin teessüf edilir düzeyde bir yargıda bulunarak bir nevi Tanrı rolü oynadığı da görülmektedir. Carr, *“Tarihçi yargıç değil, adam asmaya meraklı hiç değildir”*, ifadesiyle tarihe yaklaşımdaki ilkeleri de çizmektedir. Tarihçinin, geçmişini onaylama veya sevme gibi bir zorunluluğu olmadığı gibi onu bir yargıç gibi yargılama hakkına da sahip değildir. O, aynı zamanda bir parçası olduğu tarihi, bugünü anlamının bir yolu olarak

¹² Cemal Kafadar, *Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken*, Metis Yayınları, İstanbul 2019, 14-15.

görebilir. Böyle bir çabayla tarihçi, geçmişin anlam dünyasını kavrama imkânını elde edebilir. Bu anlaşılardan geçmiş, kalabalık bir yığından ibaret kalır.¹³ Kafadar tarihi anlama bağlamında,

“İnsanların hayata nasıl anlam ve zevki derinlik ve eğlence kattıklarını, kendilerine özerk yaşama ve ifade alanları açtıklarını, üreticiliklerini ve yaratıcılıklarını sergilediklerini, hınzırlıklarını ve hergeleliklerini anlamak da bu işin parçası”, ifadelerini kullanmaktadır.¹⁴

Bir diğer anlamıyla tarih, inşa edenin zihin dünyasında yeniden kurgulanan hikâyenin adıdır. Böylece tarih, saf bir hakikatten öte bir anlama sahip olarak, Carr’ın ifadesiyle bu, sağlaması yapılmış, tozu alınmış, yeniden inşa edilmiş bir gerçeğe dönüşmüştür.¹⁵

“Tarih”i “tekerrür” diye tarif ediyorlar/ Hiç ibret alınsaydı, tekerrür eder miydi?”¹⁶ Akif, bu şiirinin dizeleriyle tarihte tekerrürü ve ondan ders alınmasını dile pelesenk hale getirmiş, onun bu deyişi tarihe yaklaşımda imanın bir cüzü gibi hafızalara kazanmıştır. Herhalde tekerrürden kastedilen şey, aynı koşulların aynı sonuçları doğuracağıdır. Hakikaten tarih, bu anlamıyla hiç vaki olmuş mudur? Herakleitos’a atfedilen, *“Aynı nehirde iki kere yıkanılmaz”,¹⁷* ifadesi tarih için de geçerli değil midir? Ancak tarihi olaylar, toplumun mizacına işlediğinde ve karakterinin bir parçası haline geldiğinde yararlı olabilir. Gene tarihte yapılabilecek çıkarımlar, geçmişte vuku bulan olaylara dayanmaktadır.

¹³ Carr, 78, 138.

¹⁴ Kafadar, *Kim Var İmiş*, 15.

¹⁵ Carr, 78, 138.

¹⁶ Mehmet Akif Ersoy, “Kıssadan Hisse”, *Safahat*,

https://www.siiir.gen.tr/siir/m/mehmet_akif_ersoy/kissadan_hisse.htm

¹⁷ Nuray Bayat Usta, Herakleitos’ta Logos ve Devinim, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Iğdır 2019, 30.

Tahayyülümüze sığmayanları nereden bilebiliriz ki? Bu sebeple tarihçi ancak genel bir çıkarımda bulunabilir ve ondan bir medyumun rolü beklenilemez.

Karatani,

*“Tarihteki tekerrür aynı olayların tekrarlanmasını ifade etmez, zira tekerrür ancak biçim çerçevesinde mümkündür, olay/içerik çerçevesinde değil.”*¹⁸ Sözlerini sarfetmektedir. Tarihin yapısının sabit olmadığı düşünüldüğünde bunun gerçekleşmesinin de sınırlı kaldığı görülecektir.

Bütün bunlarla birlikte elbette tarihte bir muhasebenin yapılması da elzemdir. Tarihte ilerleme de ancak muhasebeyle mümkündür. Tarihi yargılama tehlikesine düşmeden yapılan bir muhasebe toplumların gelişiminde önemli ölçüde rol oynar. Bu her zaman mümkün değilse bile bazen tarihi bir çalışmanın bir yanıyla eleştirel olması umulabilir. Ancak günümüzün ahlak ve yargı değerleriyle yapılan böyle bir eleştirinin tarihin yanlış anlaşılmasından başka bir işe yaramadığının da bilincinde olmak tarihçinin önemli hasletlerindedir.¹⁹

Tarih, geçmişte yaşanan vakıalar üzerine inşa edilmektedir. Tarihi vakıalar geleceğe arı bir şekilde ulaşamadıkları için saf bir biçimde var olmalarının imkânları da sınırlı kalmaktadır. Onların kayıt tutan vakanüvisin veya kâtibin zihninden süzülerek yansıdığı gerçeği inkâr edilemez. Günümüz tarihçisinin buna bağlı olarak vakıaları, bir düzen ve düzlem içerisinde değerlendirip dizgileyerek bir ölçüde bunları yeniden kurguladığının dışında başka da bir şansının olmadığını bilmesi

¹⁸ Kojin Karatani, *Tarih ve Tekerrür*, çev. Erkal Ünal, Metis Yayınları, İstanbul 2013, 42.

¹⁹ Collingwood, 176; Braudel, 24-31

gerekir.²⁰ Braudel, “*Tarihçi bu esneklik pahasına metinlerini ancak gerçeğin çizgilerine uydurmayı umut edebilir*”, ifadesiyle bunu yapabilmenin zorluğunu ortaya koymaktadır.²¹

Bu minvalde tarihçi, “Binbir Gece” masallarından daha az masalsı bir tarih mi yazıyor? Dönemin koşulları içerisinde ortaya çıkan bu masallar, siyasal ve toplumsal (daha çok toplumsal) iktidarın tepkisine karşı zaman ve zemini kaybettirerek yüz yıllar içerisinde tekrarlanagelen, içrede ukde kalan düşüncenin ve özlem duyulan yaşamın bir ifadesi olarak görülemezler mi?

Bir manzarayı resmetmek isteyen sanatçının, tablosunu çizmek için ihtiyaç duyduğu şey manzaradır. Tarihçi bunun için belge, arşiv ve benzer kaynakları kullanır. Her ikisi de tabloyu tamamlamak için hayal gücünden istifade eder. Çünkü çoğu zaman bilgi ve belge ile ulaşılan hikâye eksik kalmaktadır. Tarihçi eksik bir tablo ile karşı karşıya olup muhayyilesiyle tabloyu tamamlaya çalışmaktadır. Tablo bittiğinde ise o artık tarihçinin eseridir. Elbette tarihçi, bu tamamlama işinin sınırsız özgürlüğüne bırakılmadığının farkında olmalı, bunu yaparken tarih yöntemini, felsefesini ve ilkelerini dikkate alması gerektiğinin bilinciyle hareket etmelidir.

Bu minvalde tarihte bir şeyi sahici anlamıyla bilebilemin imkânını sorgulayan Carr, Ortaçağ insanının sofuluğunu veya dindarlığını ve bu yönde oluşan algıyı bilebilmenin pek mümkün olmayacağı kanaatindedir. Haydarilerin, kalenderilerin veya hurufilerin dünyasını bir bütün olarak anlamının olanakları nedir? İçinden geçtiğimiz canlı

²⁰ Carr, 60-62, 73-74.

²¹ Braudel, 28.

tarihin bile duygu dünyasını betimleyebilmenin imkânları var mıdır? Veya hangi tarihçi onu ne kadar resmedebilir? Ortaçağ insanına, yapısına ve algısına yönelik anlam yüklemeleri sonraki süreçte ve bugünün bilinciyle ortaya çıkmıştır. Bu nedenle de bu yöndeki bir imgenin doğruluğunun ve yanlışlığının kanıtlanamayacağı ortadadır. Çünkü, bu dönemde ortaya çıkan vakıalar, bir başkasının zihin dünyasınının süzgecinden günümüze ulaşmış ve aksi durumu betimleyen delilleri tespit edebilmek ise neredeyse imkânsızlaşmıştır.²² Onlara dair daha geniş yelpazeli kaynaklara sahip olsaydık bile onları anlamamızın imkânları gene de nakıs kalırdı. Doğduğumuz zamandan on yıl öncesine ait insan davranışlarını ve onların hislerini anlamakta zorlanıyoruz. Seksenli yılların liberal dünyasını yaşayan biz seksen neslinin, yetmişlerin kaotik dönemini, insanlarını ve niçinlerini anlamaları mümkün müdür?

Tarihe mübalağalı bir şekilde müspet veya menfi anlam yüklemek de tarihi anlamada ciddi bir problem teşkil etmektedir. Müspet anlam ile tarih sürekli bir biçimde idealize edilmektedir. Bununla tarihin belli dönemlerinin muhteşem bir şekilde yaşandığı portresi çizilmeye çalışılmaktadır. Tarihin muhteşem bir çizgi takip ettiği tarihe yaklaşımdaki yanlıgılardan birisidir. Ona yüklenen bu anlamla tarihin yükü daha da ağırlaştırılıyor. Oysa tarih de en az bugünkü kadar sorunlu bir ilerleyişe sahiptir. Tarihin en iyi dönemlerinde bile, suç, hastalık, kıtlık ve savaş eksik olmamıştır. Tarihin akışı içerisinde hayalkırıklıkları, zamanın kötücül hale geldiği algısı olduğu gibi bu hercümerç içerisinde mutluluk ve huzur kırıntıları da vardır.

²² Carr, 60-62, 65; Bloch, 159.

Menfi anlamda ise belli dönemlere yönelik kara propaganda söz konusudur. Bu bakımdan Ortaçağ sürekli olarak yargılanmakta ve ona bir mağara dönemi imişçesine anlam yüklenmektedir. Tarih bütün yönleriyle bakılmayı hak ediyor. Kuşatıcı ve kapsayıcı bir bakış açısıyla yönelinmediği takdirde onu anlamak zorlaşmaktadır. Çünkü geçmiş ihtişamlı ve sorunsuz bir yer değildir. Tarihe eğilen tarihçinin her şeyden önce bunu göz ardı etmemesi hem tarihi idealize ederek ona abartılı bir misyonla yaklaşmaması hem de belli dönemlere bütüncül menfi anlam yüklememesi gerekmektedir.

1.3. Ağaç Kabuğuna Kazınan Yazgıdan Kâğıda İşlenen Tarih

Doğu Akdeniz havzasında tarih bilimi kadim anlatı geleneği içerisinde sözlü kültürle hikâye edilegeldi. Hikâye bin yıllar içerisinde sözlü anlatıyla aktararak çağlar boyunca değerini korudu. Yazı imkânıyla birlikte taş, kile ve ağaca yazılmaya başlandı. Ancak bu anlatıda yazılı gelenek kısmi kaldı.

İslamiyet öncesinde bu havzada yaşayan her milletin kendisine özgü bir tarih anlatısının olduğu görülmektedir. Ancak burada tarih çoğunlukla efsanevi bir hüviyete sahiptir. Çünkü toplum tarihini ancak efsaneyle veya masalın diline dökerek taşıyabilirdi. Hafızada kalıcılığın sağlanabilmesi efsaneleştirmeyle mümkün olabilmektedir. Toplum nezdinde efsaneleştirilmeyen bir bilgi kalıcı hale gelemezdi. Toplum hikâyesinin özüyle yani verdiği mesajıyla ilgilenirdi. Bir anlamda tarih halk için didaktiktir. Halk da bu minvalde yaşanılanı efsaneleştirerek tarih bilincini meydana getirmiştir.

Doğu Akdeniz’de hikâyesinin başlaması belki de buraya gelmeden önceki bir zamanda insan zihninde şekillendi. Şehir öncesinde tarih, bir

nevi at sırtında yıldızların altında yürürken oluşan hikâyeler manzumesi olarak tasvir edilebilir. Dedemin dilinden dökülen masallardan bunu anlıyorum. Bu zamanda tarih daha ziyade sözel bir anlatı ıstora idi. Ana dilimde ıstor at (eril), ıstore yıldız (eril), ıstora ise dişil bir kelime olup, masal/hikâye anlamında kullanılmaktadır.

İnsan, yıldızlar altında az bir zaman gezmedi. Gezerken de at onun için bir ihtiyaç veya bir hayaldi. At ayrıca kahramanlığı sembolize eden bir hayvandı. İlk zamanlar için tarih bir anlamda kahramanlıkların anlatıldığı hikâyeleri kapsayan bir daldır. Kahramanlık masallarındaki akışın heyecanı muhayyileyi beslerdi. Bu aynı zamanda kişinin imgesinde bir düş yaratırdı. Dinleyici ve aktarıcı hikâyedeki kahramanla at sırtında gezinerek mutluluğunun doruğuna ulaşırdı. Hikâyenin sonunda alacağı ders ise geleceğinde bir tecrübe olarak yer alırdı. Tarihin bu dönem için at sırtında ve yıldızlar altında meydana gelen hikâyeler manzumesi anlamına sahip olma ihtimalinden bahsedebiliriz. İnsanın hikâyesi yıldızlar altında, kulaktan kulağa ulaşarak oluşup ve destanla geleceğe taşınmıştır. Bu anlamıyla destanlar, tarihin anlatıldığı ilk usul olup toplumların hikâyesi onunla geleceğe ulaşmıştır. Bu anlamıyla destanın bir tarih anlatısı olduğu söylenebilmektedir.

İnsanın hikâyesini anlatan ilk eserler olan destanlar için Ülken, “insanlığın hikâyesi” ifadesinde bulunmaktadır. Bütün destanlarda insan, tanrı ve doğa arasında vuku bulan kahramanlık hikâyelerinin varlığı insanı, insanlığın birbirinden habersiz olarak ayrı ayrı yerlerde aynı hikâyeyi yaşadığı düşüncesine sevk etmektedir. Mitsel bir anlatı içerisinde vuku bulan tanrıların iktidarı ve onları kurtaran siyasi

kahramanlar arasında gerçekleşen olaylar insanın destansı hikâyesini şekillendirmiştir.

Destanlar yaşanan tarihin canlı belleğiyle meydana geldiler. Ülken,

“Destan, duyulmuş hislerin, çekilmiş çilelerin ve geçirilmiş acıların sembolü olarak toplumun kulağında çınlayan kollektif bir melodidir. Burada bütün sesler, birbirine aksederek bir kitlenin ağzından çıkan koro gibi ve tarihe karışan insani tek bir ses haline gelir. Orada akseder, sesler artık Ahmed’in, Mehmed’in değil, toplumun sesi olarak yankılanırdı” ifadesinde bulunmaktadır. Destanlarda anlatılagelen şey, artık bütün bir toplumun sesi ve toplumun hikâyesidir.²³

Destanların hem tabi bir şekilde meydana geldiği hem de sonradan bilinçli bir şekilde inşa edildiği düşünülmektedir. Ayrıca değişen zamanla birlikte destanların muhtevası genişleyerek yeni yorumları haiz metinler haline gelmişlerdir. Bu hususiyetleriyle destanlar, hatıralar manzumesi olarak geçmiş anlattıkları gibi umudun bir parçası olarak ise geleceği inşa eden eserler oldular. Böylece destanlar hem geçmiş hem de geleceği kapsayıcı eserler olarak toplumun muhayyilesini inşa eden zengin metinler haline geldiler.²⁴

Tarih, ilahi bir yönü de olan destanlarla somutlaşmaya başladı. Gılgamış, Ölüler Diyarı, Oğuzname, Hint Vedaları, Tevrat, Avesta, Eyyamü'l-Arap ve Hüdayiname insanlığın hikâyesini barındırmaktadırlar. Kutsal kitaplar tarihin hikâyesini de anlatmaktadır. Herbiri yaşanan zaman ve bölgenin tarihini yansıtmakta, farklı

²³ Hilmi Ziya Ülken, *Destanlar*, Doğubatu Yayınları, Ankara 2019, 47, 49-51, 56-57.

²⁴ Ülken, 47, 49-51.

milletlerden esintileri tarihe taşımaktadır. Gılgamış kadim coğrafyanın kahramanlıklarını, ilahiliğini, Tevrat genelde Samilerin özelde ise İbranilerin hayatını, Vedalar Hint dünyasını, Hüdayiname ve Avesta İran'ı ve Ölüler Diyarı Mısır'ı anlatmaktadır. Oğuzname Türk ülküsü ve serüveninden bahsetmektedir. Bunlar yaşanan, tecrübeyi, insanı ve anlayışını hikâye etmektedirler.²⁵

Destanlar uzun yıllar şifahi kültürle hafıza ile taşınmışlardır. Bunların çoğu yıldızların altında geçirilen zamandan kalmadır. Ay ışığında yürürken ve ateş başlarında hasbihâl edilirken birikmiş hikâyeler olup, zaman imkân tanıdığına yazıya döküldüler. İlk Gılgamış destanı bu fırsatı buldu, hikâye şehirle birlikte kil tabletlere çizildi.²⁶ Mısır'ın Ölüler Kitabı²⁷ taşa kazındı, Tevrat Filistin coğrafyasında Fenikelilerin dünyamıza kazandırdığı alfabeyle şifahi kültürden bible denen külliyatta işlendi. Böylece insanın hikâyesi ağaçta kabuk bağlamaya başladı, ağaç kabuğuna kazınan yazgıdan kâğıda işlenecek olan tarihe yolculuk böyle başladı.²⁸ Avesta M.Ö. üç yüzyıllarda, Hint vedaları da aynı dönemde yazıya geçirildi.²⁹

Bu dönem tarih anlatısında insan, bir eylemci değil, kaydedilen eylemlerin çoğunlukla bir aracı ve bazen de konusudur. Mitolojik

²⁵ Yusuf Çetindağ, "Edebiyatımızın Kaynaklarından: Doğu Medeniyeti ve Metinleri", *Turkish Studies*, S. 4, I-II, Kış 2009, 2043-2088.

²⁶ *Gılgamış Destanı*, çev ve der. Sait Bir, Remzi Kitabevi, İstanbul 2019, 12,13 vd.

²⁷ Peter le Page Renouf, *Mısır'ın Ölüler Kitabı*, çev. Erhan Altunay, Onbir Yayınları, İstanbul 2015.

²⁸ Fenikecede Bible, bir anlamıyla ağaç kabuğu anlamına gelmektedir. Bible'nin etimolojisi üzerine bkz. <https://www.etimolojiturkce.com/kelime/biblio+>

²⁹ S. Zerdüş, *Avesta*, çev. F. Adsay-İ. Bingöl, Avesta Yayınları, İstanbul 2012; Nimet Yıldırım, *İran Kültürü*, Pinhan Yayınları, İstanbul 2019, 31 vd.

anlatıda tarihin ana konusu tanrılar ve kahramanlardır. Modern tarihçilik perspektifi bunları tarihsel veri olarak değerlendirirken, birer tarihçilik ürünü olmadığının da altını çizmektedir. Dolayısıyla yazarın tarih inşa etmekten ziyade mit yazdığı düşünülmektedir.³⁰ Gene de bunun dahi dönem insanların ve toplumlarının bilincinde bir tarih inşası olduğu söylenemez mi? Hanedanlık tarihleri ve devletin ortaya çıkışıyla birlikte kısmi dizgisel bir tarih anlatısı başlamıştır. Böylece Doğu Akdeniz’de tarihin hikâyesi kısmen döngüsel kısmen de dizgisel bir çizgiyi takip etmiştir.³¹

İslamiyet öncesinde Batı Akdeniz’de; Herodot ve Tukiyeses ile gelişen tarih yazıcılığı, Doğu Akdeniz’de; Gılgamış, Ölüler Kitabı, Tevrat, Hint Vedaları, Avesta, Hüdayinameler, Oğuzname ve Arap Ensab geleneğiyle şekillendi. İslam Medeniyetiyle birlikte tarih yazıcılığında yeni bir dönemece girildi. İnsan hikâyesi artık daha sahici ve bir tarih usulüyle ele alınmaya başlandı. Doğu Akdeniz’de tarihin nispeten ilmi bir dal haline, bu dönemle birlikte geldiği söylenebilir.

1.4. Hikâyenin Değişen Yüzü ve Yapısı: Klasik Modern Zamanda ve Akabindeki Tarihsel Gelişim

Tarih on dokuzuncu yüzyılla birlikte yeni bir yörüngeye girdi. Modern hayatın miladi olan bu zaman dilimiyle birlikte geleneksel dünya da geride kalmaya başladı. Bundan böyle tarihin akışı hem mantalite olarak farklılaştı hem de akış hızında ivme kazandı. Bu aynı zamanda tarih bilimini de yeni bir eksene kaydırıldı. Bu bilim dalı konu

³⁰ Collingwood, 42-45.

³¹ Bloch, 213; Guyn Prins, “Sözlü Tarih”, *Tarih Yazıcılığında Yeni Bakış Açıkları*, çev. T. Sivrikaya vb, Işık Yayınları, İstanbul 2020, 185-220.

bakımından çeşitlendi ve yeni metodoloji ile yoluna devam etti. Bu zaman zarfında genelde bütün bilimlerde olduğu gibi tarih bilimi de salt pozitivist ve materyalist bir anlayışın eksenine girdi. Bu yüzyıl rasyonel aklın zirvesiydi. Buna uymayan her şey dışarıda bırakıldı. Pozitivizm doğa ve dahi sosyal bilimlere yeni bir dogmanın içine atmış, boşunaç dizgesine dönüştürmüştü, tarihi de bunun altına itmişti.³²

19. yüzyıl materyalist ve pozitif aklın hâkim olduğu yeni bir dönüm noktasıdır. Bu çerçevede ele alınan geçmiş ve orada yaşananlar hem hafıfsenmiş hem de daha ciddi bir tenkide tabi tutulmuştur. Geçmiş yargılanırken, yeni usul ve metodoloji belirlenmiş, bilgiye ve bilinene en şüpheli şekilde yaklaşmıştır. Geleneğin içinde gelenler ya yok sayılmış veya hafıfsenmiş, geçmişin sözel belleği kıymetsiz bir şey olarak kalmıştır. Yirminci yüzyılda bu yavaş yavaş terk edilecek, insanı etkileyen farklı fenomenler de dikkate alınacaktır.

20. ve akabinde 21. yüzyılda insanı anlama çabasında farklı fenomenler de dikkate alınmış ve bu anlamda bellek ön plana çıkmıştır. Materyalist ve pozitif akıl yavaş da olsa eski değerini koruyamamıştır. İnsanın başka saiklerinin de olabileceği dikkate alınmış, sezgi, rüya ve insanın mistik yanları öne çıkmıştır. Belleğin önemi nedir? ve benzeri sorular eşliğinde artık salt aklın gösterdiği yol değil, insanı kavrayan ve kuşatan yönler de öne çıkmıştır. Bu minvalde hafıza önemsenmiştir. Kaşgarlı Mahmut'un hikâyesinin daha iyi tespit edilebilmesinde toplum belleğinden yardım alınmış, vefatının ardından geçen yaklaşık bin yılı aşkın bir zamana rağmen yaşadığı ve vefat ettiği bölgede toplumsal bellek çalışmalarıyla hikâyesi daha doğru şekillenmeye başlamıştır.

³² Collingwood, 222.

Görmezden gelinen toplumsal hafızanın bin yıllar geçse bile bir öze sahip olma özelliğini koruduğu anlaşılmıştır.³³

Bizde hala kısmen 19. yüzyıldan kalan akıl ve bilim anlayışı hüküm sürmektedir. Belge üzerinden yaratılan bir fetişizm ve sözel anlatının yok sayılması kendi tarihimize bakışta aynı acımasızlıkla devam etmektedir. Az çok gelen belge bile tartışma konusu haline getirilebilmektedir. Toplum hafızanın derinliklerden akıp gelen metinler, tarih metodolojisi es geçilmeden bugün, yeni yöntemlerle ve yeni yaklaşımlarla ele alınabilirler. Toplum belleğine özü itibariyle hak ettiği kıymeti vermek de ilmi bir gerekliliktir.

Klasik modern zamana bir tepki olarak yeni tarih anlayışı öne çıkmıştır. Yeni tarih anlayışı insanın bütün yönlerini dikkate almaktadır. Bu anlayışta asgari ölçekte de olsa geçmişle bağımızı saptayabilecek her şey dikkate alınmaya değer yaklaşımı vardır. Bu meyanda insan hikâyesinin yazıldığı kaynak biçimi ve konu genişliği kadar yaklaşımlar da çeşitlenmiş ve buna bağlı olarak mikro tarih anlayışları çoğalmıştır.

Klasik modern tarih anlayışında tarih, salt belgeye dayanmalı anlayışı hakimdir. Bu nedenle öteki tür kaynaklar gözardı edilmiştir. Yeni tarih anlayışında ezoterik hikâyeler bile dikkate alınmaktadır. Gene klasik paradigmaya göre tarih nesneldir. Günümüzde bu idealin genel olarak gerçekleştirilmenin mümkün olmadığı kanısına varılmıştır. Yeni tarih yaklaşımlarında,

“ Geçmişe belli bir bakış açısıyla yaklaşılmaktan kurtulunamayacağı, kültürel görecelilik tarihsel araştırmanın kendisine de geçtiği zihinlerimizin

³³ Ömer Faruk Akün, “Kâşgarlı Mahmud”, *DİA*, TDV Yayınları, Ankara 2022, XXV, 9-15.

gerçekliği olduğu gibi yansıtmadığı ve dünyanın aynı zamanda gelenekler, semalar ağı üzerinden de algılandığı,” düşünceleri ön plana çıkmaktadır. Dolayısıyla tarih bugün yeni perspektifler üzerinden yeniden okunmaktadır.

Hayatın canlı ve akışkan olması da tarihe olan bakışın da sürekli olarak yenilenmesini bir gereklilik olarak önümüze çıkarmaktadır. Bugün tarih artık karşıt seslerin yükseldiği bir saha değil, onu anlayabilmenin ve kısmen sesi olabilmenin imkânları ekseninde yeniden düşünmeyi gerektiren bir alandır. Tarih ilmini değerli ve güncel kılan da biraz da bu anlayış olmaktadır.³⁴

Klasik dönem tarihçilerine göre genelde geçmişin yeniden inşasında sözlü kaynakların işe yararlılığı tartışmalıdır. Yazılı belgeler olmadan tarihin yazılamayacağı düşüncesi vardır. Yeni tarih anlayışında yeni yaklaşımlar söz konusudur. Sözlü veriler ikinci en iyi kaynaklardır. Metinler olmadığında veya az olduklarında tarih inşasında sözlü gelenek zorunludur. Çaprazlama karşılaştırmalar yapabilecek bağımsız kaynaklarla bunun sağlamlasının yapılabilmesinin olanakları doğmuştur. Yazılı belgenin yetersiz olduğu durumlarda toplumun hafızası yani şifahi gelenek öne çıkmaktadır.

Şifahi kültür bir nesilden diğerine sözel bir biçimde aktarılan sözlü şahitliğe dayanır. Tarihin inşasında es geçilebilecek kaynaklar olmadığı gibi yazılı geleneğin ortaya çıkmasından sonra bile varlıklarını korumaya devam ederler. Sözlü bir geleneği tespit etmenin haritasını çıkarmanın en iyi yolu deyimlerini, şiirlerini, kavramlarını ve

³⁴ Peter Burke, “Uvertür. Yeni Tarih: Öncesi ve Sonrası”, *Tarih Yazıcılığında Yeni Bakış Açıları*, çev. T. Sivrikaya vb, İslık Yayınları, İstanbul 2020, 13-21.

atasözlerini incelemekten geçmektedir. Hadisler de bu anlamda ezberlenmesi en kolay metinler olmaktadır.

Şifahi kültürün de kendisine has belli sorunları vardır. Sözlü kaynakların biçimlerinin sabit olmaması kronolojilerinin genelde kesinlikten uzak olması, devirlerin birbirlerine karıştırılması, içeriklerinin sıkça desteksizliği gibi problemler, sözlü hafızadan beslenildiğinde dikkate alınması gereken önemli hususlar olarak öne çıkmaktadır. Şifahi kültürün önemli problemlerden birisi ezberlenemeyen destanlar ve anlatılardır. Ancak şiirler, yok olmadan yazılı sürece kadar gelebilecek kadar güçlü yapıya sahiplerdir. Bunların yanı sıra şifahi kültürden sadır olan iki yaygın eleştiri söz konusudur. Birisi yazılı kültürün sözlü tanıklık üzerindeki bilinçdışı toplumsal etkidir. Diğerisi insanların zamanla kişisel ilişkilerle dolu bir bilgi havuzuna sahip olmalarıdır.³⁵

Her bilim dalında olduğu gibi tarih bilimi de her dönemde farklı bir şekilde ele alınmıştır. Başta daha basit geçmişin olaylarını aktarıcı ve onlardan basit dersler çıkarıcı bir bilim dalı olan tarih, özellikle 19. yüzyılla birlikte farklı bir eksene kaymıştır. Tarih 19. yüzyılda bile siyasi tarih bağlamında bir ağırlığa sahipken, gelişen tarih görüşleri perspektifiyle birlikte dünya üzerinde gerçekleşen her şeyi kendi konusu haline getirmiştir. Bunlar, bu bilim dalının çeşitlenmesine sebep olmuştur.

³⁵ Burke, 13-21; Prins, 185-220.

İKİNCİ BÖLÜM

ERKEN DÖNEM İSLAM MEDENİYETİNDE TARİH YAZIMI (632-690)

2.1. İslam Medeniyetinde Tarihin Seyri ve Algısı

İslam medeniyetinde tarihin üzerinde yürüdüğü ve biçimlendiği ana bir çizgi vardır. Tarihin gelişimi bununla şekillenmiştir. Bu çizginin temelinde İslam'ın temel iki kaynağı olan; Kur'an ve Sünnet yer almaktadır.³⁶ İslam medeniyetinde bu tarih dizgisi, ilk anlamda Hz Peygamberin Kur'an yorumu ve uygulamalarıyla şekillenmiştir. İlk nesil Müslümanların genel olarak Kur'an'ı güncel problemlerinin çözümünde başvuru kaynağı haline getirmedikleri görülmektedir. Onlar daha ziyade Hz. Peygamberin öğretilerini ve yaşamını kendileri için rehber edinmişlerdir.³⁷

İslam medeniyetinde tarihin ana çizgisinin oluşmasında ise Hz. Ömer'in büyük rolü görülmektedir. O, İslam medeniyetinde tarihin ana akışını belirleyen kişi olmuştur. Kur'an ve Peygamberin uygulamaları Hz. Ömer'de tecelli etmiş, o bu iki kaynağı esas alarak kendi döneminde yaptığı yorumlarla İslam tarihinin çizgisini meydana getirmiştir. Sonraki nesiller pek çok konuda onun yorumları üzerinden bir tarih inşa etmişlerdir. O, İslam hukukunun ve kurallarının meydana getirilmesinde ilk başvuru kaynağından birisi haline gelerek kendisinden sonra dayanak noktası haline gelmiştir. Bu yüzden sonraki süreçlerin pek çoğunda Hz. Peygamber'den başlayarak Hz. Ömer'e kadar gelen süreçte yaşanan

³⁶ Abdulaziz Dürî, *İlk Dönem İslam Tarihi*, Endülüs Yayınları, İstanbul 2016, 33.

³⁷ Ayrıca bkz. Mustafa Öztürk-Hediye Ünsal, *Kur'an Tarihi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2018.

olaylar ve gelişen hükümler dikkate alınmış ve İslam tarihinin akışı bu dizgeyle oluşmuştur.³⁸

Hiz. Ömer'in oluşturduğu bu çizgi İslam tarihçiliğine de yansımış, bu perspektifle bir tarihçilik doğmuştur. İlahi kelamın bir araya toplanmasında ve istinsahında seçilenlerle ilgili onun belirgin etkisi bulunmaktadır. Sahabe döneminin akabinde; savaş, hukuk, iktisat, muhalefet ve iktidar Kur'an ve Sünnet ile meşrulaştırıldığı gibi dört halife dönemi ve özellikle Hiz. Ömer'e kadar olan süreçte yaşananlar, gündelik hayatta veya ortaya çıkan itikadi, siyasi ve ameli hükümlerde referans haline gelmiştir. Sahabe devrinin bitmesiyle birlikte Kur'an ve Sünnet Müslüman toplumların hayatının merkezinde yer almış ve tarihin akışına yön vermiştir. Dolayısıyla pratikte uyulması mümkün olsun veya olmasın, her şey iki kaynakla meşrulaştırılmaya çalışılmıştır.³⁹

İslam medeniyetinde tarih, ilahî planın bir parçası olarak görülmektedir. Bu nedenle ilahi doktrinli bir tarih anlayışı öne çıkmıştır. Bu bakış açısının bir yansıması olarak İslam tarihinde neredeyse cereyan eden her şey ilahi temelli olarak görülmüş ve tarihe bu ekseninde yaklaşılmıştır. Kâinata bakışta ilahi bir tarih tasarımı anlayışı vardır. Teolojik açıdan insan neslinin idamesi ve idaresi ilahi bir planın göstergesi olarak görülmüştür. Hiz. Peygamberle son noktaya eren peygamberler silsilesinin izi tarihsel süreklilikte aranmış, bütün İslam ekollerinin ilahi planın burada sonlanmadığı üzerine ittifakları söz

³⁸ Hiz. Ömer'in arazi hukuku ve benzeri alanlarda koyduğu kurallar sonraki dönemler için de yol gösterici hale gelmiştir. Bkz. Ebu Yusuf, *Kitabu'l-Harac*, thk. Muhammed Menasir, Maarifeti'l-İlmiyye, Umman 2009, 75; Ebu'l-Alâ el-Mevdüdi, *İslam'da Toprak Mülkiyeti*, çev. Mehmet Yaşar Şahin, İrfan Yayınevi, İstanbul 1972, 42.

³⁹ R. Stephen Humphreys, *İslam Tarihi Metodolojisi*, çev. Murtaza Bedir-Fuat Aydın, İstanbul 2004.

konusudur. Sünni doktrinde tarih, ilahi planın devamı olan “Sünnetullah”a bağlanmıştır. İslam tarihçilerinin anlayışı bu doktrin ekseninde şekillenmiştir. Tarih insanın yeryüzündeki konumunun yetkinleştirilmesi hedefine doğru bir ilerleme idrake doğru bir yürüyüş haline gelmiştir.⁴⁰

Bu bakımdan İslam medeniyetinde tarihin meydana gelmesinde Allah’ın ve insanın rolü üzerine Ehl-i Sünnet’in iki mezhebi olan Eş’ariyye ve Matürîdiyye’ye mensup âlimlerin birtakım görüşleri bulunmaktadır. Her iki mezhep de Allah’ın mutlak iradesinin yanında insana bir irade alanı açmaya çalışmanın gayreti içinde olmuşlardır. Eş’arîler iradeyi Allah ile kaim olan ezeli bir sıfat şeklinde görmektedirler. Onlara göre, Allah’ın iradesi hem hayrı hem de şerri yeryüzünde meydana gelebilecek her şeyi içine almaktadır. Allah’ın irade etmediği bir şeyin meydana gelmeyeceğini, iradesini mutlak olduğunu ve her şeyi kuşattığını ifade etmektedirler. Bu anlamda insanın her türlü fiilini Allah’ın iradesi kapsamı içerisinde görmektedirler. İnsanın iradesinin varlığını ve tercihinin özgürlüğünü de Allah’ın yaratmasına dayandırmaktadırlar. Eş’ariyye’ye göre insanın fiillerinde bir tercihi olabilir ancak onları tercih etmekte de mecburdur.⁴¹ Bu durumda bir iradeden bahsedilemeyeceği açıktır.

Ebu Mansur el-Matürîdî (944)’ye göre insanların fiilleri Allah’ın ihtiyarıyla ve iradesiyle yaratılmaktadır. O, fiillerin insana ait olarak kabul edilebilmesinin gerekçesi olarak insanın iradesini ve kesbini

⁴⁰ Carr, 171; Kasım Şulul, *İslam Düşüncesinde Tarih Tasavvuru ve Usûlü*, İnsan Yayınları, İstanbul 2015, 15-21.

⁴¹ Yusuf Şevki Yavuz, “Eş’ariyye”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1995, XI, 447-455; Hafzullah Genç, “Eşarî ve Eşarîlik İlişkisi Üzerine Notlar”, *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 2017, XV/2, 446-451.

görmektedir. Allah'ın insanın eylemleri üzerinde yaratıcı olmasından dolayı bu fiiller üzerinde O'nu irade sahibi yapmaktadır. İnsanın cüz'i iradeye sahip olmasını ise eylemi yapabilme özgürlüğünün varlığına yormaktadır. Dolayısıyla Allah, mutlak ve külli iradeye sahip olduğu gibi insanda var olan ise cüz'i iradeyi de O yaratmaktadır. Allah'ın mutlak iradesi karşısında insanın iradesi tamamen baskı altında değilse de O'nun mutlak iradesinden de bütünüyle bağımsız değildir.⁴²

Müslüman toplumların hafızasında tarih, Eş'arî ve Matüridî itikatlarının senteziyle biçimlenmiştir. Bu sebeple tarihin yürümesinde nasip-gayret, kader-rıza, baht ve bi-baht kavramları da etken olarak görülmüştür. Bunun neticesinde toplumsal hafızada tarihin kader-rıza, nasip-gayret ve baht-bi-baht ilişkisi çerçevesinde geliştiğini söylemek mümkündür. Müslüman dünyada tarihin bu kavramlarla ekseninde yön bulmuş olması yüksek ihtimaldir.⁴³

İslam coğrafyasında toplum hafızasında tarih bu kavramlarla şekil bulmuş, insanın hikâyesinin yolculuğu belleğinde bunlarla akmıştır. Kader sanıldığı gibi başa gelenleri olduğu gibi kabullenme değil, aksine sebepleri irdelemenin ardından varılan bir sonuç haline gelmiştir. Bu anlamıyla kader, edinilen tecrübenin kavramlaşmış neticesidir. İki bin yirmi Ocak'ında meydana gelen Elâzığ zelzelesinde bir binanın sol tarafı çökerken sağ tarafının ayakta kalması, sol tarafta bulunanlardan bir kısmının o an hasbelkader karşıda bulunması, toplumun zihin dünyasında kader olarak yer edinmektedir. Dolayısıyla toplumun hayat

⁴² Yusuf Şevki Yavuz, "Mâtüridiyye", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2003, XXVIII, 165-175.

⁴³ Carr, 171.

tecrübesinde kader ve rıza burada devreye girmekte ve her insanın bir yazgısı olduğu inancı kendisini bundan sonra göstermektedir.

Hocanın, vaazda “her şeyin nasip meselesi olduğundan bahsetmesi karşısında, cemaatten birisinin başparmak da oynamalı” ifadesi toplumsal hafızada nasibe yüklenen anlamın ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Toplum belleğinde nasip değilse dayak bile yenmez gibi daha uç bir anlayış da bulunmaktadır. Nasibi tamamlayan diğer şey ise gayrettir. O zaman bir yanıla nasiple çizilen bir tarih, diğer yanını ise gayret oluşturmaktadır. Ne tek başına nasip ne de gayret bir anlam ifade etmektedir. Nasip burada kısmen tarihi bir durumu açıklayabilecek potansiyele sahiptir. O zaman bir yanıla nasiple çizilen, diğer yanıla ise gayretle şekillen bir tarih çizgisi söz konusudur. Bu aynı zamanda toplumsal bellekte tarihin saf bir bilincin ürünü olmadığını da göstermektedir. Toplumun hafızasında tarih bu kavramlarla şekillenmiş ve bir nehir gibi yenilenerek akmıştır. Elbette her zemin ve zaman bu dili kendi dönemine göre de yeniden üreterek tarihte sürekliliği sağlamıştır.

Doğu Akdeniz’de tarih bir yönüyle cilvedir. Tarihin bu cilvesi bahtiyar veya bi-baht olmakla ilgilidir. Bu yanıla talih ve tarih devletle eş görülmektedir. Çünkü tarihin döngüsel olduğuna olan bir inanç, tecrübeyle şekillenmiştir.⁴⁴ Burada talih devlettir, devlet talih olup, kaderin çizdiği iyi veya kötü bir yazgıdır. Talih kuşunun konması veya uzaklaşması tarihin cilvelerinden birisi olarak yorumlanmaktadır. Annem, “*devletiniz güzel olsun şeklinde*” dua ederdi. Züğürt Ağa filminde geçen bir diyalogda “*seninle karşılaşmak ne büyük devlet*”⁴⁵

⁴⁴ Carr, 198.

⁴⁵ Nesli Çölgeçen, “Züğürt Ağa”, 1985, dk. 6-7, <https://www.imdb.com/title/tt0201368/>

diyaloğu da bunun ifadesidir. Burada talihe vurgu yapılmaktadır. Tanpınar, Şiirinin bir dizesinde “*İçme, ilk yudumda zehirler seni/Bahtın kadehime döktüğü şarap*”⁴⁶ ifadesiyle toplumun bahtla kurduğu ilişkiyi tasvir etmektedir. İslam toplumlarında insanın talihi yazgısında anlayışı çerçevesinde bir tarih anlayışı, yerleşik bir düşünce haline gelmiştir. Bu minvalde tarihin kısmen determinist bir çizgide yürüdüğu ve tarih biliminin de bundan etkilendiği görölmektedir.

2.2. İslam Medeniyetinde Tarih Anlatısının Saikleri

Erken dönemde Müslümanları tarih anlatısına sevk eden bazı saikler sıralanabilir veya onların tarihe karşı güçlü iltifatları karşısında, bunun bizi bazı nedenleri bulmaya itme ihtimalinden de bahsedilebilir. Çünkü bazen insan önce bir tercihte bulunur ve sonrasında ise bir neden arayışına girer.

Bu saikler içerisinde hem Hz. Peygamberin rol model olarak bilinme isteği, hem de uygulamalarının yol gösterici olması tarih ilmini ortaya çıkaran başlıca etkenler olarak öne çıkmaktadır. Çünkü Hz. Peygamber ve yaşamı örnek alınarak, meselelere onun uygulamaları ekseninde yaklaşılmakta idi. Yeni kimliğin inşa edilmek istenmesi, geçmişin gelecek nesillere canlı bir biçimde aktarılarak kültürün devamlılığının sağlanma isteği ve inşa edilen şeyin (toplumun, devletin), zorlukların ve inşa durumunun bilinmesi bu saiklerdendi. Bir toplum için önemli şeylerden birisi süreklilik olup bu ise tarihle mümkün olabilmekteydi.

⁴⁶ Ahmet Hamdi Tanpınar, “Sen ve Ben”, *Bütün Şiirleri*, haz. İnci Enginün, Dergah Yayınları, İstanbul 2015, 121.

Hız. Peygamber, gerek Kur'an'ın bilinmesi ve gerek ise takip edilen dini usullerin uygulanması bağlamında Müslümanlar için yegane şahsiyetti. Bilinmesi elzemdi. Peygamberin yaşamı örnek alınarak meselelere onun uygulamaları ekseninde yaklaşılmakta idi. Hız. Peygamberin örnek alınması ve yaptıklarının bilinme isteği, onu sonraki nesillere taşıma zorunluluğunu doğurmaktaydı. Siyasi münakaşalarda, mezhep çekişmelerinde ve itikadi birtakım problemlerde ortaya çıkan meşruiyet krizlerinde insanlar, Sünnet'e başvurma gereği duymuşlardır. Çünkü tarih meşruiyet kaynağı için bir aracı bilim dalıydı. Bu nedenle sünnet, tarihin bir ilim dalı olarak sağlam bir şekilde ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Sünnet'in de sıhhatli bir şekilde bilinmesi tarih ilmine bağlı idi. Tarih bu anlamda sağlam esaslara dayanmak ve rivayeti sağlam olmak zorunda idi. İsnad'ın bir yöntem olarak kullanılması bu ihtiyacın sonucuydu. Böylece tarih ilmi -en azından önemli ölçüde- kaynağın takip edilebilirliğini mümkün kılan bir metot üzerine inşa edilmeye çalışıldı.

Tarih ilminin başlamasının saiklerinden bir diğeri Kur'an idi. Sahabe döneminin ardından Müslümanların temel kaynağı olan Kur'an, her alanda olduğu gibi tarih anlatısı bakımından da referans kaynağı haline geldi. Çünkü Kur'an hüküm çıkarılan temel bir kaynaktı. Kur'an sağlıklı bir şekilde bilinmesi bir zorunluluk idi. Kur'an ayetlerinin tefsiri, nüzul sebeplerinin bilinme isteği tarih ilmine bağlıydı. Hukuki dayanakların belirlenmesinde tarih, belirleyici bir ilim dalı oldu.⁴⁷

Kur'an'da tarihe gönderme yapan hikâyelerin varlığı ve bu hikâyeler üzerinden Müslümanlara mesaj verilmesi, Müslümanların

⁴⁷ Şemseddin Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları*, Endülüs Yayınları, İstanbul 1991, 20-23.

tarihe karşı ilgili olmasına bir başka sebep olarak gösterilmektedir. Kur'an'ın insan merkezli bir tarih anlatısında mekân ve zaman algısı yoktur, tarihin pragmatist ve didaktik yönüne vurgu yapılmaktadır. Bunun bir anlamda tarihçileri tarihin felsefesi ve ona işareti bağlamında bir tarih inşasına yönlendirdiğine dair kanaat vardır. Ancak İslam tarihin yazımında bu yönün oldukça nakıs kaldığı görülmektedir. Kur'an'daki tarih anlatısının tarih yazımındaki nedenler içerisinde zayıf bir sebep olduğu kanaatindeyim. İslam medeniyetinde ilme verilen değer ilk ayet olan "İkra" üzerine inşa edilememesi gibi, tarih yazımının da Kur'an'da tarihe gönderme yapan hikâyelere bağlanamayacağı açıktır. Ancak Kur'an'daki peygamberler silsilesinin varlığı insanlığın başlangıcı ve sonu açısından sonraki Müslümanlara bir düşünce aşılama ihtimalinden bahsedilebilir. Bunun bir tarih tasarımı ve bütüncül bir dünya tarihi algısını meydana getirdiği de söylenebilir.⁴⁸

Arap dili, grameri ve felsefesinin gelişimi de tarih biliminin ortaya çıkmasında bir etkidir. İlimin gelişimi dile bağlıydı. Dilin oluşumu ve gelişimi için ise kelime ve gramerinin tespit edilmesi gerekirdi. Sağlıklı bir dil yapısını inşa etmek için alimler, yollara koyularak, seyahate çıktılar. Onlar bundan dolayı çöllere giderek Arap kabileleriyle görüşerek Arapların hafızasında yer alan kelime ve grameri tespit etmeye çalıştılar. Bunun sonucunda dilin en saf haline ulaştılar. Arapça'nın oluşumu esnasında kelimeler ve bunlara bağlı olarak şiirler derlendi.

⁴⁸ İslam medeniyetinde dünya tarihi bağlamında yazılan ilk eser İbn İshak'ın kitabıdır. İbn İshak, *Hz. Muhammed'in Hayatı*, haz. Muhammed Hamidullah, Düşün Yayıncılık İstanbul 2012.

Bütün bunların tespit edilmesi, derlenmesi tarih bilimi ile yapıldı ve bu aynı zamanda bu ilmi besledi.⁴⁹

İslam medeniyetinde tarih yazımının başlamasında ve gelişmesinde Arapların İslamiyet öncesindeki geleneklerinin etkisi de yadsınamaz. Araplar İslamiyet öncesindeki yazgılarını çeşitli yollarla anlatmışlardır. Neseblerini, yaşadıklarını, tecrübelerini kâh şiirle dile getirmişler, kâh sözlü anlatıyla mensur olarak onu Eyyâmü'l Arap içinde destanlaştırmışlardır. Her millet iftihar ettiği veya yaşadığı acıları unutmamak adına onu gelecek nesillere taşıyarak yazgısının hatırlanmasını istemektedir. İslamiyet öncesi Arap toplumunda tarih anlatısı Ensab ve Eyyâü'l Arap gelenekleri içerisinde kendisine yer bulmuştur. Ensab soyluların neseb tarihidir. Eyyâmü'l Arap ise kabilelerin birbirlerine karşı kazanmış olduğu zaferleri anlatan bir tarih anlatısıydı.⁵⁰

İslamiyet öncesinde tarihe dayanan şahitliğin Araplar için önemli olduğu görülmektedir. İslami dönemde de bunun devam ettiği ve bu hukuki gerekçenin tarih yazımında en önemli saiklerden birisi haline görülmektedir. İslamiyet öncesinde sahip olunan bu tecrübe, sonrasında daha ciddi ilmi bir disiplinin ortaya çıkmasında en önemli faktörlerden birisi oldu.

⁴⁹ Goldziher, Goldziher, Ignace, *Klasik Arap Literatürü*, çev. Azmi Yüksel-Rahmi Er, İmaj Yayınları, Ankara 1991; H.A.R. Gibb, *Arap Edebiyatı*, çev. Onur Özatağ, Doğubatu Yayınları, Ankara 2017, 20-23; Touati, 2015, 42-45; Abdullah Yıldırım, “Klasik Dönemde Dilbilimleri ve Edeb”, *İslam Düşünce Atlası*, ed. İbrahim Halil Üçer, Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Konya 2017, 235-243; M. Taha Boyalık, “İslam Düşüncesinde Dil Felsefesinin Teşekkülü”, *İslam Düşünce Atlası*, ed. İbrahim Halil Üçer, Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Konya 2017, 247-250.

⁵⁰ Franz Rosenthal, *İlmu 't-Tarih İnde 'l-Müslimin*, çev. Salih Ahmet Ali, Mektebetü'l-Müsenna, Bağdad 1963; Günaltay, 20-23.

Bu etkenlerden dolayı İslam medeniyetinde tarih yazımı, Peygamberin hayatı ve faaliyetleriyle başladı. Peygamberin hadisleri, uygulamaları ve onun biyografisi hakkında çalışmalar yapıldı ve tarih ilmi henüz İslamiyet'in erken döneminde ilgilenilen bir dal haline geldi.

2.3. Eğitim-Öğretim Hayatının Tarih Yazımına Etkisi

İslam medeniyetinde eğitim süreci Peygamberin Hira'da inzivaya çekilmesiyle başladı ve İslamiyet'in tebliğiyle birlikte hem düşünsel hem de uygulamalı olarak aktif bir şekilde devam etti. Bu süreç Hira ile ele alındığında 16-18 yıl arasında sürdü. Devletin inşası, eğitimin düzenli hale gelmesi ve yazılı kültürün inşa edilebilmesi ancak Hicretin ardından Medine'de mümkün hale gelmeye başladı.

İslam medeniyetinde eğitim hem sözlü yani sadır hem de satır yani yazılı gelenekle başladı. Her iki gelenek uzun bir zaman birlikte devam etti. İki geleneğin birbirini beslediği de görülmektedir. Sözlü aktarım özellikle sıradan halk arasında hala çok güçlü iken, eğitilmiş kesim arasında da olmazsa olmazlardandı. Bir başka yanı sıra şifahi gelenek yazılı kültürün daha geniş kesimlere ulaşmasında bir araç idi.⁵¹

Mescid-i Nebî/Nebevî inşa edilirken yanına ek olarak bir bölüm inşa edildi. Gerek mescidin içinde ve gerekse bu ek bölümde eğitim verilmeye başlandı. Hz. Peygamberin, Mescid-i Nebî'de ilmi meclisleriyle düzenli bir eğitim başladı. Bu başlangıç ile mescid ve camiler temel eğitim kurumları haline geldiler. Mescidler eğitim, sosyal ve ibadet işlevi gördüklerinden dolayı Hz. Peygamberin zamanında Medine'de dokuz cami inşa edildi. Bu anlamda Yemen'de de okulların

⁵¹ Pedersen, Johannes Pedersen, *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*, çev. Mustafa Macit Karagözoğlu, Klasik Yayınları, İstanbul 2018, 33.

inşa edildiğine dair rivayetler de vardır. Buraya görevlendirilen Muaz b. Cebel'in bu kurumların inşa edilmesinde öncülük ettiği görülmektedir.⁵²

Medine'de daru'l-kurrallar ile küttablar da okuma-yazma eğitiminin verildiği kurumlardı. Aynı zamanda evlerde, çarşıda-pazarda ve uygun olan her ortamda ilmi faaliyetler başladı. Her sahabenin evi okul işlevi görmekteydi. Öğrencilerin konaklama problemi Mescid-i Nebevî'deki örnekte olduğu gibi yapılan bir ek bölümle çözülmeye çalışıldı. Bu mesciddeki Suffe bölümü daha sonraki süreçlerde mescid-han birlikteliğini ortaya çıkardı. Vakıf sistemiyle de finans problemi çözümlenerek, eğitime erişim imkânı arttırıldı.⁵³

Hz. Peygamberin hem uygulamalarıyla hem de sözleriyle sahabelerini yazmaya teşvik ettiği görülmektedir. Hafızasının zayıflığından şikâyet eden bir kişiye peygamber, sağ elinden yardım al diyerek onu yazmaya teşvik etmiştir. Abdullah b. Amr b As, hadisleri yazmak için Peygamberden izin istemiş ve Peygamber de buna izin vermiştir. Süryaniceyi öğrenen Abdullah b. Amr b. As (615-684), Tevrat'ı okumaktaydı. Yazısı da güzel olduğundan Hz. Peygamber'den duyduklarını not ederdi. Bu durumu hoş karşılamayan bazı sahâbeleri bu tavrı üzerin o, Hz. Peygamber'e söz konusu konuyu aktarmış ve Peygamber, her şeyi yazabileceğine dair izin vermiştir. Buna dair pek çok örnek kaynaklarda zikredilmektedir.⁵⁴

İslam medeniyetinde şifahi ve yazılı eğitim Hz. Peygamber döneminden başlayarak hem erkeklere hem de kadınlara yönelik

⁵² Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, çev. Mehmet Yazgan, Beyan Yayınları, İstanbul 2019, 594-620.

⁵³ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 633-638.

⁵⁴ Müsned, II, 192, 207.

verilmeye başlandı. Peygamber ve sahabe eşleri ve Medine'deki kadınlar Peygamber mescidinde eğitim görürlerdi.

Hz. Peygamber döneminde ve sonraki süreçlerde dini ve sosyal eğitim ön planda idi. Fen ilimleri bu dönemde usta-çırak ve uygulamalı bir şekilde yürümekteydi. Burada, kıraat, dil, hukuk ve temel ilmihal konularında eğitim verilirdi. Müslümanların sayısının artmasına ve oluşan talebe bağlı olarak mescitlere öğretmenler de tayin edildi. Hz. Peygamber döneminde tayin edilen pek çok öğretmen vardı. Hem Medine'de hem Arabistan yarımadasında eğitim hem yazılı hem de şifahi olarak bu öğretmenler vasıtasıyla verildi.⁵⁵

Hz. Peygamberin ardından da cami, ev, çarşı ve pek çok yerde verilen derslerde ilim meclisleri tertip edildi. Bu meclislerde öğrenciler hocalarından öğrendikleri bilgiyi imla/not ediyor ve bunu aynı zamanda hocalarına teyit ettiriyorlardı. Öğretmenlerin ve öğrencilerin yazılı not tutmaları yazılı kültürün gelişmesi ve kökleşmesini sağladı. Mektup yoluyla da ilmi alışverişin yapılması yazılı materyalin oluşmasını besledi.⁵⁶

İlmin gelişmesi ve bu anlamda ilmi bir birikimin meydana gelmesi için hem zaman hem de iktisat gerekmekteydi. İslam medeniyetinde fetihlerle birlikte imkânlar arttı ve iktisadi bağlamda artı bir değer oluştu. Maddi imkânlara sahip olan bu insanlar zamanlarını ilme ayırma imkânı buldular.

Geleneksel dünyada hafızanın değeri büyüktü. Özellikle göçebe topluluklarının veri saklama yerleri hafızalarıydı. İslamiyet ile birlikte de

⁵⁵ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 638 vd.

⁵⁶ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 48, 51, 60, 62, 626-633.

bu şifahi kültür devam etti. Hafızanın güçlülüğü övünülen bir şeydi. Tarih eğitimi de başlangıçta bu sözlü kültürle aktarılmaya başlandı. Hz. Ali çocuklarına Hz. Peygamberi bu şifahi kültür içerisinde aktarıyordu. Abdülmelik b. Mervan, Utbe ve arkadaşlarıyla birlikte yaptıkları ilmi sohbet ortamlarından bahsetmektedir. Mekke ve Medine’de münevverler sohbet etmek, okumak veya satranç, tavla ve dama oynamak için bir evde toplanır hem oyun oynar hem de entelektüel tartışmalar yaparlardı. Bu mekânlarda eskilerin şiirleri gibi İslam tarihinin serüveni de sohbetin konusu olmaktadır.⁵⁷

Bu sözlü kültürün yanı sıra tarih, eğitimin bir parçası olarak yazılı gelenek içerisinde yer almaya başladı ve tarih eğitimi canlı ve sürekli bir eğitimin parçası haline geldi. Tarih eğitimi Hz. Âdem ile başlatılıp, kıyamete kadar giden bir süreç tayin edildi. Bir yönüyle kader-rıza, bir yönüyle insana yüklenen sorumluluk içerisinde gelişen tarih, bu önem içerisinde eğitimin bir parçası haline gelip, ilmi bir değere sahip oldu. Tarih bir yanda şifahi gelenekle aktarılırken diğer tarafta yazılı eğitimin bir parçası haline getirildi ve bu ilk zamandan itibaren hocadan talebeye bir zincir halinde devam etti.

Bu dönemde sahifelere yazılan bilgiler birinden diğerine aktarılıyordu. Muhtemeldir başlangıçta sahifelere yazılan bilgiler sadece öğrenme ve hıfz amacını taşıyordu. Bunlar zamanla bir birikime ulaştılar. Nesillerden nesile aktarılırken öğrenme ve koruma amaçlı

⁵⁷ Hamilton A. R. Gibb, *İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, çev. Kadir Durak-Atilla Özkök-Hayrettin Yücesoy-Kenan Dönmez, Endülüs Yayınları, İstanbul 1991, 127, 133-134; Josef Horovit, *İslâm Tarihciliğinin Doğuşu*, çev. Ramazan Altınay-Ramazan Özmen, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2002, 132, 140, 149; M. Yaşar Kandemir, “Şemâil”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2010, XXXVIII, 497-500.

yeniden yazıldılar. Ancak sahife ve tomar halinde olmalarından dolayı kitap gibi kalıcı hale gelemediler.⁵⁸

2.4. Erken Dönem İslam Medeniyetinde Tarih Yazımı: Arşiv ve Derleme

İslam medeniyetinde formal eğitimin başladığı ilk şehir Medine olup, tarih yazımı da bu şehirde başladı. Medine Daru's-Sünne olarak öne çıkarak; din, dil ve beşerî bilimlerin merkezi haline geldi. Medine, Hz. Peygamber'in buraya hicretiyle ilmin merkezi haline gelerek dört halife döneminde bunu devam ettirdi. İslam medeniyetinde tarih yazımı bu şehirde başladığı gibi burası, bu hususiyetini uzun süre muhafaza etti. Fetihlerin genişlemesine paralel olarak Medine; Mekke, Mısır, Basra ve Kufe şehirleri arasında yoğun ilmi bir bağ geliştirdi.⁵⁹

Dört halife döneminin ardından Şam, İslam devletinin yeni merkezi olunca, diğer şehirlerin yanı sıra Medine-Şam arasında da yoğun ilmi bir bağ kuruldu. Bu dönemde bazı tarih alimleri Medine-Şam arasında mekik dokuyorlardı. Abbasiler döneminde başlangıçta Medine-Kufe ve daha sonra Medine-Bağdat arasında ilmi alışveriş yoğunlaştı. 9. yüzyıla kadar Bağdat'ta müstakil anlamda bir tarih ekolünden bahsetmek pek mümkün değildir. Bağdat'ta bulunan alimlerin pek çoğu Medine'den beslendiler ve bu şehre geldiler. Bağdat'ta bir tarih ekolünden bahsedilmek ancak bu yüzyıldan sonra mümkün hale geldi.⁶⁰

⁵⁸ Bir örnek olarak *Sahife-i Hemmam b. Münebbih*'e bakılabilir. Bkz. Muhammed Hamidullah, *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemmam b. Münebbih*, çev. Kemal Kuşçu, Beyan Yayınları, İstanbul 2019, 28, 32-33.

⁵⁹ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 594-620 vd.

⁶⁰ Utbe b. Zübeyr ve Zührî Medine-Şam arasında mekik dokuyan alimlerdi. İbn İshak ise Medine-Kufe ve Bağdat arasında gidip gelmişti. Bkz. Mustafa Fayda, "İbn İshak", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1999, XX, 93-96; İrfan Aycan, "Urve b. Zübeyr", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2012, XLII, 183-185.

İslam medeniyetinde yazılı arşiv, Hz. Peygamber döneminden itibaren oluşmaya başladı. Peygamberin kâtipleri, onun döneminde yaşananları kaydediyorlardı. Kâtipler; kabile reisleri ve hükümdarlara gönderilen mektupları, bunların kopya edilmelerini, dokunulmazlığı ifade eden emanları, beraatları, zekâtın tespitini, hasat döneminde ürün tahminlerini ve gelirlerin hesaplanmasını, hasılı devletin işleyinde meydana gelen her türlü iş ve oluşu kayda geçirdiler. Hicret'ten önce Temim ed-Dari'ye Filistin civarında Hebrun kasabasının beraatı verilmesi bunun bir örneğidir. Hz. Peygamber, Medine'yi harem olarak ilan edince bu, havlani bir deri üzerine yazıldı. Medine'de yapılan nüfus sayımı kaydedildi. Peygamberin vefatının akabinde ise bu arşivin derlenmesine başlandı.⁶¹

Hz. Peygamberin vefatının ardından ilk olarak Kur'an'ın derlenmesi çalışması başlatıldı. İslam medeniyetinde ilk öğretilen şey İlahî kelam idi, bu yüzden Kur'an toplanılması ve istinsahı ön plana çıktı. Hz. Peygamber döneminde Kur'an, genel itibariyle ezber yoluyla muhafaza edildi. Hz. Ebubekir döneminde Kur'an'ın kitaplaştırılması esnasında yazılı metinlerin varlığına rastlanılması erken dönemden itibaren ayetlerin çeşitli yazılı materyallere kaydedildiğini de göstermektedir. Yine de bu dönemde Kur'an yazımı genel bir şey değildi. En azından bu dönem için bütüncül bir metinden söz etmek mümkün değildir.⁶²

Kur'an'ın toplanılmasına ilk olarak Hz. Ebubekir döneminde girişildi, Kur'an'ın yazımına da bu dönemde başlandı Hz. Osman

⁶¹ Hamidullah, *Sahife-i Hemmam*, 32-33, 37-38

⁶² Ayrıca bkz. Mustafa Öztürk-Hediye Ünsal, *Kur'an Tarihi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2018.

döneminde ise Kur'an'ın istinsahı yapılarak çoğaltıldı. Coğrafyanın genişlemesi ve yeni coğrafyalarda İslamiyet'in yayılması bunu zorunlu bir ihtiyaç olarak ortaya çıkardı. Çünkü Kur'an temel ana kaynaktı. Başlangıçta hüküm amaçlı olarak başvurulmuş bir kaynak olarak görülmemişse de Müslüman kitlelerin okumaları gereken ilk kaynaktı. Kutsal kitabın nispeten belli kıraat biçimine sahip olması için fethedilen bölgelere istinsahı yapılan Kur'anlar gönderildi. Bu yüzden Pedersen, “İslam medeniyetinde edebiyatın benzersiz bir modelle başladığını” belirtmektedir.⁶³

Kur'an'ın toplanılması esnasında Arap dili ve grameri de meydana getirilmeye çalışıldı. Bu sebeple farklı Arap kabilelerinden Arapça'ya dair kelimeler derlendi. Bunlar dil bilimciler tarafından toplanıp, ayıklandı ve tarihin malzemesi haline getirildiler. Arapların belleğindeki hafıza kayıt altına alındı.

Hız. Peygamberin vefatından Peygamber dönemindeki arşivle birlikte, hadislerin tedvini ve Kur'an'ın toplatılması esnasında Arap Dili ile ilgili birlikte ortaya çıkan malzeme de derlendi. Yine bu başlangıç döneminde özellikle tarihin malzemesini oluşturan nesep, eyyamu'l-arap ve ahbar malzemesi bir araya getirildi. İslam öncesi kadim Arap tarihi açısından geleneğinin taşıyıcı olan Arap şiirinin arşivi oluşturulmaya çalışıldı. Şiirler, Hız. Ömer döneminde mektup yoluyla da derlendi.⁶⁴

Peygamberin vefatının ardından bu döneme şahitlik eden alimler, bilgilerini yeni nesile aktararak erken döneme kaynaklık ettiler. Bu alimlerin pek çoğu İslamiyet öncesinde de nesep, şiir, ahbar ve

⁶³ Pedersen, 38.

⁶⁴ Gibb, *İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, 127.

eyyamu'l-arap konusunda bilginlerdi. Bunların arasında Mekkeli, Medineli ve Yahudi bilginleri vardı. Bu bilginler arasında Hz. Peygamber'den önce doğanlar da bulunuyordu. Yine İslamiyet'in erken döneminde Medine'de devlet kurulduğunda kâtip olarak çalışılanlar ve Hz. Peygamberin yakınında bulunanlar da arşivin meydana gelmesinde önemli ölçüde katkı sağladılar.

2.5. Erken Dönem İslam Medeniyetinde Yazılı Külliyatın Meydana Gelmesi

İslam medeniyetinin erken döneminde tarih yazımına kaynaklık eden isimlerden birisi Kâ'b el-Ahbâr (551-652)'dir. Yüzyıla aşkın bir süre yaşayan Kâ'b, Hz. Peygamber dünyaya geldiğinde 18 yaşındaydı. Kâ'b, Yahudi bir ailenin içerisinde doğdu ve eğitimini ailesinden aldı. Babasından kendisine Yahudi geleneğine ait bir külliyat kaldı. Ahbar ilmine olan vukufiyeti sebebiyle o, Kâ'b el-Ahbâr⁶⁵ diye anıldı. Kitâbü Kâ'bi'l-Ahbâr adlı eseri de kendisine nispet edilmektedir. Bu eserin kendisine atfedilen edilen rivayetlerden meydana geldiği görülmektedir.

Kâ'b, tarih çalışmasına İslamiyet öncesine ait haberleri derleyerek başlamıştır. Ardından ise İslamiyet'in ilk dönemlerine ait bir arşiv meydana getirmiştir. Onun derlediği literatür, çağdaşları ve sonraki dönemde tarih ilmiyle ilgilenen alimler tarafından hem değerlendirilmiş hem de sıkı eleştirile tabi tutulmuştur. O, nakillerindeki bazı gerçek dışı hususlar sebebiyle eleştirilmiştir. Özellikle İsrâiliyat konusundaki nakillerinin dikkatle incelenmesi gerektiği üzerine bir kanaat vardır. Çünkü bunların içerisinde muhtemelen hayal ürünü olabilecek şeylerin

⁶⁵ Hibr/habr, çoğulu ahbâr, Kâ'b el-Hibr olarak da anılmaktadır. Bkz. M. Yaşar Kandemir, "Kâ'b el-Ahbâr", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2001, XXIV, 1-3.

yer aldığına dair bazı endişeler bulunmaktadır. Bu sebeple Kâ'b'ın İslamiyet öncesine ait nakillerine temkinli yaklaşılması gerekmektedir. Söz konusu eleştirilerin dışında Kâ'b'ın, ahbar hususundaki bilginliği ve genel anlamda güvenilirliği noktasında bir ittifak söz konusudur. Onun İslamî döneme ait haberlerine itimat vardır.⁶⁶

Önde gelen Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Zübeyr ve Ebû Hüreyre gibi sahabeler ile bazı tâbiîler Kâ'b'dan istifade etmişlerdir. Ezrakî, Ebu Ferec İbn Cevzî ve Ziyâeddin el-Makdisî Kâ'b'dan bolca alıntı yapan müelliflerin başında gelmektedirler. Kisâi, Sa'lebî ve İbn Esir, peygamberlerle ilgili rivayetlerini Kâ'b'a dayandırmaktadırlar. Makdisî'nin, *el-Bed'* ve *t-Târîh* kitabı ile İbn Haldûn'un *Kitâbü'l İber* ve *Dîvânü'l-Mübtede'* ve *l-Haber'* eserlerindeki bazı bilgiler Kâ'b referanslıdır.⁶⁷

Modern dönemde Kâ'b üzerine yapılan bazı çalışmalar da bulunmaktadır. Israel Wolfensohn, "*Ka'b al-Ahbâr*" adıyla kapsamlı bir doktora tezi hazırlamıştır.⁶⁸ Muhammed Ali Ebû Hamde, "*el-Kitâbü's-Sânî: Kâ'bü'l-Ahbâr*" adlı bir çalışmada Kâ'b hakkındaki görüşleri bir araya getirmiştir.⁶⁹ Moshe Perlmann da "Kıssatü İslâmî Kâ'b el-Ahbâr" ve aynı konuda bir başka çalışmayı "Another Ka'b al-Ahbâr Story" adıyla yayımlamıştır.⁷⁰

⁶⁶ Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 4923; Müsned, II, 486; Kandemir, 1-3.

⁶⁷ Kandemir, 1-3.

⁶⁸ Israel Wolfensohn, *Ka'b al-Ahbâr und seine Stellung im Hadît und in der islamischen Legenden literatur*, Frankfurt 1933.

⁶⁹ Muhammed Ali Ebû Hamde, *el-Kitâbü's-Sânî: Kâ'bü'l-Ahbâr*, fi'l- Ubûri'l-hadârî li'l-Mektebeti'l Arabiyyeti'l-İslâmiyye, Amman 1991.

⁷⁰ Moshe Perlmann, *A Legendary Story of Ka'b al-Ahbâr's Conversion to Islâm*, The Joshua Starr Memorial Volume, New York 1953; _____, *Another Ka'b al-Ahbâr Story*, The Jewish Quarterly Review, Philadelphia 1954; Kandemir, 1-3.

Abdullah b. Selâm (663) Medine’de İslam tarihinde öne çıkan isimlerden birisidir. Yahudî âlimlerindedir. Kâinatın ve insanın yaratılışı, peygamberler tarihi, iç karışıklıklar ile kıyamet alâmetlerine dair bazı haberler kendisine nispet edilmektedir. Abdullah b. Selâm’ın Peygamber’e dayandırdığı rivayetlerinde bir problem bulunmazken, bunun dışında kalan nakillerinde bir takım sıkıntılar bulunmaktadır. Kendisine nispet edilen İslamiyet öncesine ait haber kaynağının iyi incelenmesi görüşü hakimdir. Ondaki bir başka problem ise soranki dönemlerde ona dayandırılan bazı rivayetlerde adının istismar edilme ihtimalinin olmasıdır.⁷¹

Abdullah b. Selâm’a nisbetli bazı risâlelerin günümüze kadar geldiği görülmektedir. Hz. Peygamber’e yönelttiği soruların cevaplarını ihtiva eden ve birçok yazması bulunan el-Mesâ’il, büyüye dair bir risâlesi ile Hz. Peygamber’in kavli ve fiilî sünnetlerinden örnekler içeren başka bir eseri bunlardandır. Bunların bir kısmı basılmış ve bir kısmı ise yazma halindedir.⁷²

Zeyd b. Sabit (611-665) yılları arasında yaşamış birisi olarak İslamiyet’in önemli bir dönemine şahitlik eden kişilerin başında gelmektedir. Akıllı ve hâfızası güçlü birisi olan Zeyd, Hz. Peygamberin Yahudilerle yapılacak görüşmelerde ve yazışmalarda Zeyd’den İbrânîce ve Süryânîce öğrenmesini istemesi sonucu, kısa sürede bu dilleri

⁷¹ Sezgin, Fuat Sezgin, *Tarihü't-Türasi'l- Arabi*, Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, Kahire 1977, 488; Mustafa Fayda, “Abdullah b. Selâm”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1988, I, 134-135; Kandemir, 1-3.

⁷² Sezgin, *GAS*, I, 304.

öğrendi. Bunların yanı sıra Farsça, Rumca, Kıptîce ve Habeşçe de bildiği diller arasındadır.⁷³

Hız. Ebû Bekir döneminde de kâtiplik yapan Zeyd'in bu dönemde üstlendiği ilk önemli görev Kur'ân-ı Kerîm'in bir kitap haline getirilmesidir. Hız. Ebû Bekir'in emriyle kurulan heyetin başına Zeyd b. Sâbit getirildi. Zeyd, Hız. Peygamberin kâtipliğini yapmasının yanı sıra Hız. Ebubekir döneminden Hız. Osman zamanına kadar danışmanlıktan, kâtipliğe, kadılıktan mali divan sorumluluğuna kadar devletin her kademesinde görev aldı. Zeyd fikhî konularda vuku bulmuş olaylar üzerine geniş bilgiye sahip birisi idi. Peygamberin yanında bulunmasından dolayı birçok olaya şahitlik etmiştir. Onun çabalarıyla önemli ölçüde yazılı bir külliyyat meydana geldi.⁷⁴

Erken döneme şahitlik eden bazı sahabelerin yazılı arşivi korudukları ve bunları çocukları aracılığıyla aktardıkları görülmektedir. Amr b. Hazm (612-673), Peygamberin 21 adet resmî belgesini bir araya getirdi. Onun topladığı metinler Pakistan'da Ebu Cafer Daybuli tarafından muhafaza edilerek günümüze kadar ulaştı. Amr b. Hazm, İslam'ı öğretmek için Necran'a gönderilirken Peygamber tarafından kendisine verilen talimatname gibi yazılı belgeyi korudu. Çocukları aracılığıyla muhafaza edildi. Abdullah b. Ebubekir b. Hazm'ın babasından, peygamberin Güney Arabistan meliklerine yazdığı uzun mektubu kaldı. Bütün bu belgeler Abdullah b. Ebubekir b. Hazm

⁷³ İbn Sad, Muhammed b. Sad b. Meni el-Haşimî el-Basrî, *Tabakat*, çev. Musa Kazım Yılmaz, Siyer Yayınları, İstanbul 2015, II, 355.

⁷⁴ Bünyamin Erol, "Zeyd b. Sabit", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2013, XLIV, 321-322.

tarafından korundu. Abdullah b. Amr b. As'tan ise Yermukiye adında bir sahife kaldı.

Medine'de önemli şahsiyetlerinden birisi olan Abdullah b. Abbas (619-688), İslam tarihinin erken dönemine şahitlik eden önemli şahsiyetlerden birisidir. O, alim kimliğiyle de hem İslam eğitim tarihinde önemli bir yer edindi hem de yazılı kültürün meydana getirilmesinde öncü isimlerden oldu. Abdullah b. Abbas'ın odundan yapılmış levhalarla gezdiği rivayeti, yazılı kültürün meydana getirilmesinde gösterdiği çabaya bir örnektir. Abdullah b. Abbas'dan bir deve yükü kitabın kalmış olduğu ifadesi de bu anlamdaki gayretinin bir göstergesidir. Sonraki zamanlarda tarih yazımında önemli bir isim olan Musa b. Ukbe (758), İslam tarihine erken dönemden itibaren şahitlik eden ve yazılı materyal oluşturan İbn Abbas'ın arşivinden önemli ölçüde istifade etti.

Medine'de seçkin bir yere sahip olan şairlerden de erken dönem hakkında fikir veren yazılı arşivin kaldığı görülmektedir. Dini ilimleri de tahsil eden ve Uhud savaşına katılan şair Ubeydullaah b. Abdullah b. Utbe, bunlardan birisidir.⁷⁵

Erken dönemde Medine'nin yanı sıra Emevîler döneminde Şam'da da bir tarih yazıcılığından bahsetmek mümkündür. Bu anlamda Muaviye'nin bir çabası vardı. Muaviye, dönemin önemli tarihçilerinden birisi olan Ubeyd b. Şeriyeye'yi (686), Sana'dan Şam'a getirtti.

⁷⁵ Josef Horowitz, *İslâm Tarihçiliğinin Doğuşu*, çev. Ramazan Altınay-Ramazan Özmen, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2002, 84, 124-126, 159-161.

Ubeyd b. Şeriyye cürhüm kabilesine mensup cahiliye devri hükeması ve hatipleri arasında yer alan birisi olarak İslamiyet öncesi dönemi iyi bilen birisiydi. Ubeyd nesep ve ahbâr âlimleri arasında zikredilenlerin başında gelmektedir. Muaviye'nin isteği üzerine cahiliye dönemi üzerine bir eser telif ettiği görülmektedir.⁷⁶ Ubeyd'in referansları olduğu gibi kabul edilmeyip bunlar eleştiriye tabi tutuldular. İslam'ın temel kaynaklarına aykırı olan rivayetleri güvenilir görülmemişlerdir. Dîneverî ve Mesûdî kendisinden yararlanan tarihçilerdir. Mesûdî, İslamiyet öncesi Himyer ve Yemen tarihiyle ilgili nakillerini Ubeyd'e dayandırmaktadır.⁷⁷

2.6. Erken Dönemde Tarihin Konusu

İslam medeniyetinde tarih yazımının ilk konusu Hz. Peygamberin hayatı idi. Bu, başlangıçta Megâzî dalı içerisinde ele alındı. Megâzî, başlangıçta peygamberin hayatının bütününe kapsayıcı iken zamanla sadece savaşlarına hasredilen bir dal oldu. Daha sonra Siyer adı altında Peygamberin biyografisi bir bütün olarak ele alınmaya başlandı ve siyer Peygamberin hayatını kapsayan bir tarih dalı haline geldi. Tarih kelimesi ise 8. yüzyılın başından itibaren kullanılmaya başlandı. 9. yüzyıldan itibaren ise yaygınlaştı.⁷⁸

Kur'an ayetlerinin tefsiri, nüzul sebeplerinin bilinmesi ve fıkıh ilimlerinin gelişmesi esnasında ortaya çıkan malzeme de İslam tarih

⁷⁶ İbn Kuteybe, *Maârif*, thk. Servet Ukkâşe, Dârü'l-Maârif, Kahire 1992, 534, Seyyide İsmail Keşif, *İslam Tarihinin Kaynakları ve Araştırma Yöntemleri*, İzmir 1997, 21-26; Sami Dahan, "The Orijin and Development of the Local Histories of Syria", *Historian of The Middle East*, Oxford University Press, New York 1962, 108-109.

⁷⁷ Mesudî, *Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf*, çev. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul 2018, 88 vd.

⁷⁸ Keşif, 36-37; Şulul, 17-25.

yazımının konusu haline geldi. Arap diliyle ilgili incelemeler yapılırken bu anlamdaki toplum belleğinin kayıt altına alınması Arapların İslamiyet öncesine ait geçmişleri de tarih yazımına dahil edildi. Bir doktrin ihtiyacıyla peygamberler tarihi hakkında da çalışmalar başlatıldı ve tarihin konusu genişletildi. Hz. Peygamberin farklı kabile reisleri ve krallarla kurduğu temas da tarihin konusu oldu. Akabinde İslam devletinin genişlemesi, zenginleşmesi ve farklı milletlerle girilen temas neticesinde tarih yazımının konusu da çeşitlendi.⁷⁹

2.7. Yöntembilim İsnad ve Sonrasında Gelişen Tarih Yazımı

Haber ve nakil dayanağı olarak kullanılan isnad, İslam medeniyetinin erken döneminde bilinmekte ve kısmi anlamda da kullanılmaktaydı. Ancak isnad, İslamiyet'in ilk döneminde ilmi bir zorunluluğa dönüşmedi. Çünkü sahabe döneminde olayın şahitleri çok idi ve bilgi kaynağı kendileriydi. Bundan dolayı da isnadın kullanılmasına gerek görülmemişti. Sahabe devrinin artık sona ermesi ve ardından gelen tabiîn dönemi olarak adlandırılan ikinci nesil Müslümanların ilk dönem olaylarına şahitlik etmemeleri isnad'ı zorunlu olarak öne çıkardı. Yaşanan siyasi ve toplumsal krizler bu yöntemin ortaya çıkmasında etken oldu. Sosyal ve siyasi krizler aktarılan haberlere karşı temkinliliği öne çıkardı. Çünkü bilgi, taraflar arasında bir meşruiyet aracı haline gelmişti. Aynı zamanda hukuki şahitlik yönü de olan bilginin sıhhatli olması gerekirdi. Bütün bunlar meşruiyet aracı ve hukuki şahitliğin en önemli aracı olan tarihsel bilgiye şüpheyile yaklaşılmasını

⁷⁹ Günaltay, 20-23, Horovitz, 35-42, 68-80 vd; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 301, 349 vd.

sağladı. Bu sebeplere binaen isnad, bilginin sıhhatli bir şekilde geleceğe aktarılmasında ilmi bir teamül haline geldi.

İsnad, hadis yöntemi olduğu gibi bir tarih usulü olup rivayetlerin kronolojik bir silsile ile oluşturulduğu bir yöntemdir. Bu, ravi zincirine dayandırılarak oluşturulmaktaydı. İsnad yönteminde ravi zinciri, rivayetin menşeinden itibaren söz konusu hadiseye şahitlik eden ve bu hadiseyi bizzat yaşamış bir şahıstan başlardı. Bir haber kaynağında sadece ravilerinin zikredilmesi isnad yöntemi açısından yeterli görülmezdi. Aynı zamanda öncelikle rivayeti aktaran kişilerin güvenilir olup olmadığına dikkat edilirdi. Fena bir şahsın sağlam isnadlarına bile güvenilmemesi bunun bir yansımasıdır. Rivayette yer alan silsilenin kronolojik anlamda sağlaması ise cerh ve ta'dil⁸⁰ yöntemiyle yapılırdı. Ancak cerh ve ta'dil yönteminin ilk zamanlarda takip edilmediği ve daha sonra uygulandığı görülmektedir.⁸¹

İsnad'ın bir yöntem olarak öne çıkması 7. yüzyılın yarısından sonra Urve'nin 680'den önce başladığı ilmi çalışmaları esnasında kullanıldığı görülmektedir. Ancak isnadın tarihi haberlerin aktarımında ilmi bir teamül haline gelmesi, 8. yüzyılın başından itibaren dir. Bu dönemden sonra bile isnadı kullanmayan tarihçilere rastlanmaktadır.

İsnad özellikle Hz. Peygamberin hayatı hakkındaki bilgi toplamada öne çıktı. Başlangıçta hadis tedvini ve tarih ilmiyle uğraşan ve her iki ilmi birlikte yürüten alimler, isnadı her ikisinde de uyguladılar. İsnad ile bilgi, bir usul ve yönteme tabi tutularak kısmi anlamda da olsa

⁸⁰ Cerh ve Ta'dil için bkz. Emin Âşıkutlu, "Cerh ve Ta'dil", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1993, 394-401.

⁸¹ Gibb, *İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, 127.

kaynağın sağlaması yapılabildi ve bilginin geleceğe taşınmasında nispeten sıhhatli bir yöntem inşa edildi.⁸²

İsnad yönteminde bazı problemler de görülmektedir. Problemlerden en önemlisi şahitliğe dayanan bu yöntemde olayın şahitlerinin her zaman bulunmamasıydı. Bazı olaylar geriye götürüldüğünde şahitleri olmayabiliyordu. Bazı senetlerin silsilelerinde kopukluk yaşanmaktaydı. Güven vermeyen bazı rivayetlerin senetlerin içinde yer alması da isnad yönteminin zayıf tarafıydı. Rivayet zincirlerinin bazen olduğu gibi aktarılarak bir tenkide tabi tutulmamaları da bu yöntemin eksikliklerindendi. Bazı ravilerin isimlerinin anılmaması ve rivayetlerin kesintili olmaları da bu yöntemin sorunlarından birisiydi.⁸³

Bütün bu problemlerle birlikte tarihçiler, isnad yöntemiyle hem daha sağlam bir arşiv meydana getirdiler hem de insicamlı bir tarihin oluşmasını sağladılar. Aynı zamanda isnad sayesinde nispeten sağlam esaslarla inşa edilen kaynaklar sonraki zamanlar için temel teşkil etti. 9. ve 10. yüzyılda tarih ilmiyle uğraşan müelliflerin bu dönemde oluşturulan arşive ulaştıkları ve onu kullandıkları görülmektedir.⁸⁴

⁸² Gibb, *İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, 127; Horovitz, 87, 121, 135; Houari Touati, *Ortaçağda İslam ve Seyahat: Bir Alim Uğraşımın Tarihi ve Antropolojisi*, çev. Ali Berktaş, YKY Yayınları, İstanbul 2016, 42-45.

⁸³ Horovitz, 45; Sabri Hizmetli, *İslam Tarihçiliği Üzerine*, Diyanet Yayınları, Ankara 1991, 50-51.

⁸⁴ Julies Wellhausen, *İslam'ın en Eski Tarihine Giriş*, çev. Fikret Işıltan, İstanbul 1960, 1-5; Horovitz, 45; Hizmetli, 50-51.

2.8. Tasnif ve Risalelerin Yazımı: Urve b. Zübeyr'den Zührî'ye (660-742) Tarih Yazımı

İsnad'ın kullanılmaya başlandığı ve ilmi bir teamül haline geldiği dönemde, tarihçiler genel itibariyle bu yöntemi benimseyip kullandılar. Ancak bu dönemde de isnadı kısmi olarak kullanan veya hiç kullanmayan tarihçilere de rastlanmaktadır. Bu dönemde de hem derlemeye ve tasnife devam edildi hem de küçük risaleler hazırlandı.

İsnad dönemi tarihçilerinden olan Urve b. Zübeyr (643-713), Megâzî'de otorite sayılan ve bu ilmi sistemleştiren kişi olarak kabul edilmektedir. Peygamber ailesine yakınlığı sebebiyle dinî konular yanında siyer ve megâzî alanında da ilk elden güvenilir bilgilere ulaşma imkanını elde eden Urve, bu bakımından bir avantaja sahipti. Baba tarafından Hz. Peygamber'e, anne tarafından ise Hz. Ebubekir'e yakınlık olup babası, Hz. Peygamber'in halası Safiyye bint Abdülmuttalib ile Hz. Hatice'nin kardeşi Avvâm'ın oğlu, ilk müslümanlardan ve aşere-i mübeşşereden olan Zübeyr b. Avvâm idi. Annesi ise Hz. Ebû Bekir'in kızıydı.⁸⁵

Urve, Medine'de ilmi çalışmalarına başlamadan önce Basra ve Mısır'a seyahat edip, bir süreliğine buralarda kaldı. 683'ten önce Medine'ye geldi. Sonrasında bir süre Mekke'de kaldı ve buradan Şam'a geçti.

Hayatını ilme vakfeden Urve, Hz. Osman'ın son zamanı ve Hz. Ali dönemlerini görmüş ve Hz. Osman'ın evinin kuşatılması esnasındaki olaya şahitlik etmiştir. Kendisinden önceki dönemde meydana gelen

⁸⁵ Horovitz, 99-102, 104; Sezgin, Gas, I, 278.

hadiseleri ise döneminde hala hayatta olan kişilerden derlemiştir. Urve, tarihe malzeme olan haberleri öncelikle ailesinden babasından ve annesinden derlemiş ve ailesinin yanı sıra ise teyzesi Hz. Aişe'den toplamıştır.

Urve, kendisinden önce oluşturulan arşivi ve bu anlamda meydana gelen yazılı belgeleri de kullanmıştır. Bu anlamda Urve, erken dönemde yazılı külliyatı meydana getiren İbn Abbas ve Zeyd b. Sâbit'ten de yararlanmış. Peygamberin Hacerlilere yazmış olduğu mektubu muhafaza etmiştir. Habeşistan'a hicret edenleri konu ettiği bir materyal derlemiş ve bu Taberî'nin eseriyle günümüze ulaşmıştır. Urve'nin mektuplaşma yoluyla da bilgi aktardığı görülmektedir. Urve'nin Abdümelik b. Mervan ile olan mektuplaşmalarını oğlu Hişâm muhafaza etmiştir.

Urve'nin zamanında isnad, çoktan adet haline gelmişti. Habeşistan'a hicret edenleri anlatırken isnadı ayrıntılı olarak kullanmıştır. Bazı hadiselerde ise isnadı kullanmamış veya eksik kullanmıştır. Bundan dolayı ise tenkit edilmiştir.

Urve, Abdümelik b. Mervan'ın halifeliği döneminde bu alanın önde gelen ismi olarak halifeye İslam tarihiyle ilgili rehberlik etmiştir. Urve, döneminin yaşayan ve onu öğreten tarihçilerinden birisi olarak genelde İslam tarihi ve özelde Hz. Peygamberin hayatıyla ilgili küçük risaleler meydana getirmiştir.

Urve, megâzî konusunda eser veren ilk müellif olarak öne çıkmaktadır. Ancak eseri günümüze ulaşamamış ve derlemiş olduğu bilgiler veya eseri sonraki dönemde yazılmış olan eserlerle bugüne kadar ulaşabilmiştir. Urve'nin derlemiş olduğu malzeme oğlu Hişâm ve

Muhammed b. Müslim b. Şihab Zührî sayesinde sonraki dönemlere aktarılmıştır. Urve'nin meydana getirdiği malzemenin; Zührî ile İbn İbn İshak, Vâkıdî ve Taberî çokça yararlanmışlardır. Özellikle Taberî, Urve'nin koleksiyonundan fazlasıyla istifade etmiştir.⁸⁶

Bu dönemde Eban b. Osman (640-723), koleksiyon oluşturan kişi olarak öne çıkmaktadır. Siyer ve megâzi ilminin öncülerinden biri olan Ebân, babasından, Zeyd b. Sâbit'ten ve Üsâme b. Zeyd'den rivayette bulunmuştur. Ebân, Hz. Peygamberin hayatıyla ilgili bir koleksiyon meydana getirmiştir. Muğire b. Abdurrahman (742-802), Eban b. Osman'ın arşivinden yararlanmışlardır.

Bu dönemin önde gelen tarihçilerinden Vehb b. Münebbih (654-732), İran asıllı olup, San'a yakınlarındaki Zimâr'da doğdu. 7. yüzyılın sonunda Mekke'ye geldi. Vehb, Farsça Süryanice ve İbranice bilmesinden dolayı, peygamberler tarihinin silsilesini takip etmiş ve tarihin inşasına yaratılıştan başlamıştır. İslamiyet öncesindeki olayları kutsal kitaplardan ve ailesinin Yemen'de bulunmasının avantajıyla bu bölgedeki menkıbelerden derlemiştir. Bu yönüyle Vehb'in, menkıbeyi de tarihe taşımış olması eleştirilen yönlerinden birisidir. Sika bir ravi olarak kabul edilen Vehb, genel olarak isnadı kullanmamayı tercih etmiştir.

Vehb, megâzîyi geniş anlamda ele alarak; ikinci akabe biatı, daru nedve toplantısı, hicrete hazırlık, hicret, Peygamber'in Medine'ye varışı ve gibi konuları işlemiştir. Vehb eserini peygamberin bütün hayatını kapsayacak şekilde ele almıştır. Onun eseri özellikle Peygamberin biyografisinin girişi için dikkate değerdir. Eserinde geniş ve zengin bir

⁸⁶ İbn Kesir, *Büyük İslam Tarihi*, çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul 1995, IX, 101; Horovitz, 88-91, 99-102.

dil göze çarpmaktadır. Vehb'in derlemiş olduğu materyali torunu Abdulmunim muhafaza ederek sonraki döneme aktarmıştır.⁸⁷

Abdullah b. Ebubekir b. Muhammed (684-748), mensup olduğu Mescid-i Nebevî'deki ders halkasına katılarak babasından; diğer ilimlerin yanı sıra megâzî öğrendi. Ayrıca alanlarında otorite olan Enes b. Mâlik, Abbâd b. Temîm, Urve b. Zübeyr önde gelen alimlerden dersler okudu. Zührî ve Hişâm b. Urve onun talebelerindedir. Onların yanı sıra tarih sahasında en meşhur talebesi ise İbn İshak'tır.

Abdullah b. Ebubekir b. Muhammed, Peygamber'in gençliği ve peygamberliğinin ilk yıllarıyla ilgilenmiş, olayları şahitlerden derlemiştir. Abdullah, Peygamber'in Güney Arabistan meliklerine yazdığı uzun mektubu ve büyük dedesi Amr b. Hazm'ın İslam'ı öğretmek için Necran'a gönderilirken peygamber tarafından kendisine verilen belge gibi yazılı kaynakları kullanmıştır. Bazı hadiseleri aktarmaktan çekinmiştir. Hicr yakınlarında gerçekleşen bir hadiseyi İbn İshak'a aktarmamıştır. Henüz canlı bir tarih yaşanırken bazı şeylerin izharından sakınılmıştır. Hem erken hem de geç dönem tarihçilerinden; İbn İshak, İbn Hişâm, Vâkıdî, İbn Sad, Belâzürî, Taberî, İbn Seyyidünnâs ve İbn Kesîr gibi müellifler kendisinden alıntı yapmışlardır.

Âsım b. Ömer b. Katâde (738), Medineli bir ailedendir. Dedesi Katade, Bedir'de peygamberin yanında savaşmıştır. Dedesinden ilk döneme dair bilgileri derlemiştir. Özellikle Peygamberin gençlik yılları ve Mekke dönemiyle ilgi bilgileri derlemiştir. Ömer b. Abdülaziz zamanında Şam'da megâzî ve sahabe hayatını hakkında dersler vermiş,

⁸⁷ Horovitz, 81-82, 109- 118, 119-120.

halifenin vefatının ardından Medine'ye dönerek ilmi hayatına burada devam etmiştir.

Âsım b. Ömer b. Katâde, Yahudi alimlerinden ve külliyyatından Hz. Peygamber'in peygamberliğini müjdeleyen haberleri, annesi Âmine'nin vefatını, muhasara meselesini, Kâbe'yi ziyarete gelen kabilelere İslâmiyet'i tebliğini, Akabeleri, başta Bedir ve Uhud olmak üzere çeşitli gazve ve seriyyelere dair geniş bilgileri ihtiva eden bir arşiv meydana getirmiştir. Emevîlere karşı önyargılı bir yaklaşım sergilediği düşünülmektedir.

Siyer ve megâzî konusunda bilgisiyle meşhur olan Asım b. Ömer hem derleme yapmış hem de görüşlerini de ihtiva eden eserler kaleme almıştır. Eseri günümüze gelememişse de öğrencileri ve sonraki tarihçilerin iktibasları aracılığıyla rivayetleri bilinmektedir. İbn Hişâm'ın ve İbn İshak'ın hocaları arasında yer alan Asım b. Ömer, Vâkıdî'nin megâzîdeki baş ravilerindendir. İbn İshak, Vâkıdî, İbn Sad ve Taberî birçok konuda kendisinden iktibaslar yapmışlardır.

Şurahbil b. Sad (741), mevladan olup, Zeyd b. Sabit, Ebu Hüreyre ve Ebu Said el-Hudri gibi şahısların arşivinden yararlanmıştır. Bazılarınca güvenilir olarak görülmekteyse de dikkate alınan tarihçilerden değildir. Medine'ye hicret eden muhacirlerin, Bedir ve Uhud savaşına katılanların listesini hazırlamıştır.

İslam medeniyetinde tarih yazımının ikinci büyük ismi İbn Şihab Zührî (671-742)'dir. Zührî, Urve ile bir dönem için çağdaş da sayılmaktadır. Tarih ilimini ilk olarak Urve b. Zübeyr'den öğrendi. Nesep ilmini dayısı Abdullah b. Sa'lebe b. Suayr'dan öğrendi. Ayrıca Saîd b. Müseyyeb, Ubeydullah b. Abdullah ve Ebû Bekir b.

Abdurrahman gibi ileri yaşıta olan ikinci nesil âlimlerden de dersler aldı. Hocası Saîd b. Müseyyeb, “*Yerine senin gibisini bırakan kişi ölmüş sayılmaz*” ifadesiyle Zührî’yi taltif etmiştir.

Zührî, megâzî ile peygamberin hayatının bütünüyle ilgilenmiştir. Genelde isnadı benimseyen Zührî, zaman zaman ise bunu kullanmamıştır. Tek bir olayla ilgili birçok rivayeti toplamış, ravilerinin adlarını topluca zikrederek farklı rivayetlerden bütünsel bir haber inşa etmeye çalışmıştır.⁸⁸

Şam ile Hicaz bölgesi arasında mekik dokuyan Zührî, yaklaşık yirmi yıl boyunca devlet idarecileriyle temas halinde olmuştur. Mekke Valisi Hâlid b. Abdullah el-Kasrî’nin emriyle tedvîne başlayan Zührî, çalışmalarını Emevî idarecilerinin himayesinde tamamlamıştır. Bu ilişkileri dolayısıyla yazı malzemesine kolayca ulaşmış, halifenin kâtiplerini hizmetinde kullanmış ve önemli ölçüde saray arşivlerinden de yararlanmıştı. Emevi halifelerinden Abdülmelik b. Mervan ile samimi olması, ona bu imkânı sağlamıştır. Ayrıca Ömer b. Abdulaziz ve Hişâm b. Abdülmelik dönemlerinde de onların destekleriyle çalışmalarını sürdürmüştür. Hilafetin arşivlerinin kendisine açılmış olması ve saray kâtiplerinden yararlanması ve yazı materyali sıkıntısını yaşamamasından dolayı geniş kapsamlı monografiler oluşturma imkânı bulmuştur.

Öğrencisi Ma’mer, Zührî tarafından derlenmiş olan ciltlerce malzemenin o dönemde Şam kütüphanesinde muhafaza edildiğinden bahsetmektedir.⁸⁹

⁸⁸ Horovitz, 48-49, 52-53, 106-108, 123-126, 130-132, 152.

⁸⁹ Horovitz, 132, 140, 149; Abdülazîz ed-Dürî, “The Iraq School of History to The Ninth Century”, *Historian of The Middle East*, Oxford University Press, New York 1962, 113.

Zührî'nin Emevî halifeleri ve idarecileriyle olan münasebetleri ona yönelik bazı eleştirilerin doğmasına sebep olmuştur. Çağdaşları Emevîler için hadis derlediğini iddia ederek onu eleştirmişlerdir. Bu bağlamda kendisine yönelik, “ümerânın mendili” ve “sultânî” ağır ithamlar ortaya atılmış, rivayet karşılığında dünyevî kazanç elde etmekle suçlanmıştır. Ancak Zührî'nin bu ilişkiyi dengeli bir şekilde yürüttüğü ve dolayısıyla rivayetlerinde bir sıkıntı olmadığı ve güvenilirliğini zedelediği üzerinde genel bir kanı bulunmaktadır. Bu husus hariç tutulursa ilk dönem hakkında verdiği bilgilerin genel anlamda kayda değer olduğu söylenebilir. Özellikle de megâzî alanında çabası kayda değerdir. Nitekim bu hususta, “*bu ilmi benim kadar hiç kimse yaymamış ve hiç kimse bu konuda benim kadar çaba sarfetmemiştir*”, ifadesinde bulunmaktadır.

Zührî ile İslam medeniyetinde tarih sahasında bir ekolleşme de meydana gelmiştir. Nitekim öğrencileri olan; Ma'mer b. Râşid, Mûsâ b. Ukbe ve Muhammed b. İshak onun ekolünün temsilcileri olarak tarih yazımını daha sistemli hale getirmişlerdir. Bu sayede meydana gelen birikim sonraki dönemlerde ilk evreleri izah edici olmuştur. 9. yüzyılda İbn Sad'ın Zührî'nin arşivini kullanma imkânı bulması bu ekol sayesinde⁹⁰

İslam medeniyetinde tarih yazımının en önemli hususu hoca-öğrenci silsilesi içerisinde bir sürekliliğe sahip olmasıdır.

⁹⁰ Horovitz, 155-158; Keşif, 42.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ZÜHRÎ'NİN ARDINDAN İSLAM MEDENİYETİNDE TARİH YAZIMI (742-795)

3.1. Tarih Yazımında Yeni Bir Dönem

Bu dönemde İslam medeniyetinde tarih yazımında mevalinin ağırlığı görülmektedir. Zührî'nin akabinde tarih yazımında, Ma'mer b. Râşid, Mûsâ b. Ukbe (679-758), Hişâm b. Urve (680-763) ve İbn İshak (699-767), öne çıkmaktadır. İslam medeniyetinde tarih yazımında eseri günümüze ulaşan alimlerden olan İbn İshak, bu dönemin en önemli tarihçileri arasındadır.

Tabiîn'den olan Mûsâ b. Ukbe, Medine'de henüz hayatta olan pek çok sahabeden ilim tahsil etti. Onun hocaları arasında; başta tarihin kurucu şahsiyetlerinden Urve b. Zübeyr olmak ve Zührî, yer almaktadır. Onların yanı sıra; Abdullah b. Dînâr, Abdurrahman b. Hüzmüz el-A'rec, Alkame b. Vakkâs, Ebû Seleme b. Abdurrahman b. Avf, Ebu z-Zinâd ve Nâfi, Ümmü Hâlid, annesi Ümmü Mûsâ ve anne tarafından dedesi Ebû Habîbe gibi isimler onun eğitimde hayatında önemli kişiler olarak görülmektedirler. Kendisinin de Mescid-i Nebevî'de fıkıh ve hadis dersleri verdiği bilinmektedir.⁹¹

Mûsâ b. Ukbe, Zührî'nin kaynaklarını esas alarak bir çalışma yürütmüştür. Onun rivayetlerinin önemli bir kısmı nevâdir denilen türe dahil edilmiştir. Siyaset çevresiyle münasebetinin olmaması bunu doğuran mühtemel sebepler arasında yer almaktadır. Çünkü hilafetin

⁹¹ İbn Sad, V, 133; Belazûrî, İmam Ebu Abbas Ahmed b. Yahya b. Cabbar, *Ensâbü'l-Eşraf*, thk. Mahmûd Ferdus el-Azem, Dârü'l Yakazati'l-Arabiyye, Dimaşk 2002, 63; Hizmetli, 111.

himayesine giren müelliflerin eserleri, devlet koruması altında olur ve kütüphanelerde yer alarak daha geniş kitlelere ulaşırlardı. Bu sebepten dolayı Mûsâ'nın nakilleri sınırlı bir çevrede kalmış, gereken ilgiyi görmemiş ve bunlar zamanla nadirat sınıfına dahil edilmiştir.

Günümüze ulaşmayan Kitâbü'l-Megâzî eseri, nakle şeksiz şüphesiz olarak yaklaşan bazı âlimlerce sahih megâzî eseri olarak görülmektedir. Bunlardan birisi olan Mâlik b. Enes, Peygamber'le beraber savaşa katılanları tespit etmeye çalıştığı için eserini önemli görmekte ve onu güvenilir birisi olarak zikretmektedir. Eserinde öncelikle İslâm öncesi haber ve nesebe ayıran Mûsâ, önemli listeleri derlemiştir. Hz. Peygamber'in hayatını haiz hiçbir bilgiyi de dışarıda bırakmamıştır. Haleflerinin yaptığı gibi olaylarla ilgili hadisleri de zikretmiştir. Eserini öne çıkaran en önemli husus; ilk Müslümanları, Habeşistan muhacirlerini, Akabe biatlarına katılanları, Bedir Gazvesi'ne iştirak edenleri, Bi'rîmaûne ve Huneyn şehidlerinin listelerini oluşturmasıdır.

Mûsâ b. Ukbe'nin nakilleri olduğu gibi kabul edilmemiş ciddi anlamda sorgulanmış ve eleştirilmiştir. Kimisi hataların doğrudan kendisinden kaynaklı olduğu üzerinde dururken, Kimi ise bunların musahhihlerden kaynaklı olabileceğini belirtmiştir. Eserinde başka kaynaklarca desteklenemeyen nadirat türü rivayetlerin bulunmasından, isimler ve tarihlendirmelerle ilgili birtakım hataların olmasından dolayı eleştirilmektedir.⁹²

⁹² İbn Kesir, III, 74, 187; V, 32-33, 246.

Ma'mer b. Râşid, İbn İshak ve İbn Hişâm özellikle megâzî ile ilgili hususta rivayetlerini kullanmaktan ya imtina etmişler veya alıntı yaptıkları yerde kendisini zikretmemişlerdir. Vâkidî, nadir olarak kendisini referans olarak göstermektedir. 9. yüzyıl ve sonraki dönem tarihçilerinden; İbn Sad, Zübeyrî, İbn Abdülber en-Nemerî, Kelâî ve İbn Seyyidünnâs Mûsâ b. Ukbe'den yararlanan tarihçilerdir.

Muhammed Bakşîş Ebû Mâlik, Mûsâ b. Ukbe'nin çeşitli kaynaklarda dağınık bir şekilde duran rivayetlerini bir araya getirip kitap halinde neşretmiştir. Yûsuf b. Muhammed İbn Kâdî Şühbe (1387), Musa'ya ait yaklaşık yirmi civarında nakili bir araya getirmiştir. Sachau'nun yayımladığı bu eser, Hasan Selmân tarafından yayımlanmıştır. Olgaç, *Mûsâ b. Ukbe'nin Siyer'e Dair Rivayetlerinin Değerlendirilmesi* başlıklı yüksek lisans tezini hazırlamıştır.⁹³

Hişâm b. Urve (680-763), öncelikle ailesinden haber derlemiştir. Derlediği malzeme iki kısımda incelenmektedir. Hişâm'ın Medine'deki çalışmaları ve burada derlediği malzemelerin sıhhati üzerine bir tartışma bulunmaz. Ancak Kufe'de ve Bağdat'ta nakillerine yönelik tenkitler söz konusudur.

Avane b. Hakem (709-764), cahiliye şiiri, ensâb ve İslamiyet'in ilk dönemi hakkında geniş bilgilere haiz birisidir. İslam medeniyetinde kitabına "tarih" adını veren ilk kişidir. İslamiyet'in başlangıcından Abdülmelik'e kadar meydana gelen hadiseleri bir araya getirmiştir. Emevîler'le olan iyi ilişkileri sayesinde resmi dökümanları kullanma

⁹³ Mahmut Olgaç, *Mûsâ b. Ukbe'nin (ö. 141/758) Siyer'e Dair Rivayetlerinin Değerlendirilmesi (Hz. Muhammed'in Nübüvvetine Kadar)* Yayımlanmamış Yüksek Lisans, M.Ü Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2015,

imkânı da bulmuştur. Eserleri, bu dönemin bilinmesi bakımından önemlidir.⁹⁴

Emevîler hakkında derlediği malzemeyi; Kelb kabilesinden, olayları bizzat görmüş kişilerden veya onların yakınlarından sağlamıştır. Emevîler lehinde Suriye kaynaklı rivayetlere yer vermiş olması ona yönelik eleştirileri de beraberinde getirmiştir. Bu minvalde Emevî taraftarı olmak ve onların lehinde haber uydurmakla itham edildiği görülmektedir. Ancak bunların yanı sıra zaman zaman Emevî aleyhtarını Irak ve Medine menşeli nakillere de yer vermiştir. Ya her iki tarafın gönlünü hoş etmeye çalışmış veya muhtemel eleştirileri minimize etmek adına bu usulü takip etmiştir. Emevîler hakkında verdiği bilgileri daha inandırıcı kılma adına da bu şekilde hareket ettiği söylenebilir. Tarih usulünün bir gereği olarak kaynakları mukayeseli bir biçimde vermeyi tercih ettiği de düşünülebilir.

Avâne b. Hakem'in günümüze ulaşamayan iki eserinden bahsedilmektedir. İslamiyet'in ilk yüzyılını Kitâbü't-Târîh adlı eserinde işlemiştir. Bu eser, irtidad hareketleri, fetihler, Ali-Muâviye mücadelesini, Hasan'ın halifelikten feragat etmesini ve Abdülmelik b. Mervân devrini Irak ve Suriye'de vuku bulan olayları ihtiva etmektedir. Bir diğer eseri ise Sîretü Muâviye ve Benî Ümeyye eseridir. Bu, İslam medeniyetinde bir halife ve hanedan hakkında kaleme alınmış ilk müstakil kitaptır. Eserde kronolojik bir sıra takip edilerek Emevî halifelerine dair bilgi verilmektedir. Her iki eserinde de şiir ve hikâye dili hakim olup aynı zamanda bunlar tarih yazımında bir merhale kat edildiğini de gösteren eserlerdir. İbn Kelbî, Asmaî, Heysem b. Adî,

⁹⁴ Duri, *The Iraq School*, 46-54.

Bekkâî, Medâinî, Belâzürî ve Taberî her iki eserinden de bolca iktibas yapmışlardır.

Evzâî (707-774), Balebek eğitim görmesinin ardından Dımaşk'a giderek burada önde gelen alimlerden ders okumaya başladı. Sonrasında Yemâme'ye giden Evzâî, buranın meşhur âlimlerinden eğitim aldı. Akabinde Evzâî, Irak, Mekke, Medine ve Kudus'e şehirlerine seyahat etti. Bu bölgelerde Atâ b. Ebû Rebâh, Abdullah b. Lehîa, Katâde b. Diâme, Muhammed b. Münkedir ve Muhammed el-Bâkır gibi hocalardan dersler okuyup geniş bir ilim yelpazesi oluşturdu.

Evzâî derlediği malzemeyi çeşitli kitaplarda bir araya getirmişse de bunlar yanmıştır. Suriye hakkında yazmış olduğu eseri ise kayıptır. Ancak hocaları ve diğer alimlerin iktibasları neticesinde nakilleri bilinmektedir.⁹⁵

İbn İshak (669-768), mevaliden birisi olup, tarih eğitimini ve bilgisini ilk olarak ailesine borçludur. Alim bir ailede yetişen İbn İshak, babası İshak'tan, amcaları Mûsâ ve Abdurrahman'dan ile kardeşleri Ömer ve Ebû Bekir'den beslenmiştir. Ailesindeki bu şahsiyetlerden hadis, tarih, şiir, konularında dersler aldı. Ardından Medine'de İncil ve Tevrat'ı okudu.

İbn İshak, Medine'deki eğitiminin ardından Mısır'a gitti ve burada Yezid b. Habib'in derslerine katıldı. Burada Süryânîce öğrendi. Medine'ye döndükten sonra Asım b. Ömer, Abdullah b. Ebi Bekr ve Zührî'den ders aldı. Önemli hocalarından birisi mevladan Muhammed b.

⁹⁵ Schacht, J., "al-Awzâ'î", in: *Encyclopaedia of Islam*, Second Edition, Edited by: P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs. Consulted online on 21 November 2022 <http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_SIM_0889>

Ebi Muhammed idi. Sürekli olarak seyahat halinde olan İbn İshak, Rey, Bağdat ve İskenderiye şehirlerini gezmiştir. Seyahatı esnasında hem dönemin önde gelen hocalarından ders almış hem de çalışmaları için geniş çaplı bir araştırmaya girişmiştir.

İbn İshak, Medine'deki kaynakları kullandığı gibi Mısır bölgesinden de istifade etmiş, Mısırlı hocası Yezid b. Ebi Habib'den de vesikalar aktarmıştır. Derlediği külliyyatın önemli kısmını Zührî'nin ve Urve'nin evlatlarına borçludur. Kadın erkek ve yaşlı kimselerin hepsinden rivayet derleyen İbn İshak, olayların şahidi olanların akrabalarından ve İbn Abbas'ın rivayetlerini değerlendirmiştir. Gayrimüslim alimlerden de beslenmiş, Kitabı mukaddesi, Yahudi ve Hristiyan yazarların eserlerini kullanmıştır. Kendisinden önceki tarihçilerin eserlerini dikkate alarak bu maksatla Muğire b. Ebi Zebid ve Vehb b. Münebbih'in kaynaklarına ulaşmıştır.⁹⁶

Peygamberin mektuplarını derlemiş ve Mekke'nin kadim tarihine yönelik pek çok rivayeti korumuştur. İlk müslümanların listesini, Habeşistan'a hicreti ve ilk dönem hadiselerine dair haberler toplamıştır. Sadece kendisinin tedvin ettiği belgeler de bulunmaktadır. Onun aktardığı en önemli belge, "Medine Sahifesi"dir.

İbn İshak, Medine'in ardından Kûfe'ye giderek burada Ebû Yusuf dahil olmak üzere pek çok kişiye ders verdi. Bağdat'ın kurulması üzerine halifenin isteği üzerine bu şehre yerleşti. Halife Mansûr'un oğlu Mehdî'ye hocalık da yapan İbn İshak, halifenin kendisinden bir tarih kitabı yazması talebi üzerine eserini yazdı. Medine'de topladığı materyal

⁹⁶ İbn Sad, V, 403-404. Horovitz, 164-167, 175-179.

üzerine eserini inşa eden İbn İshak, halifenin kitabı uzun bulmasıyla onu kısalttı. Yazmış olduğu bu eseri Seleme b. Fazl'ın aracılığıyla sonraki dönemlere ulaştırmıştır.

İbn İshak'ın eseri dönem itibarıyla insanlık tarihini haiz maksadını taşımaktadır. Bu sebeple olacak ki üç bölümden mürekkep eserini kronolojiye uygun bir biçimde ele almayı yeğlemiştir. Mübteda kısmı; İslam öncesi bir zaman dilimini, dünyanın yaratılmasından Hz İsa'ya kadar olan dönemi kapsamaktadır. Bu bölümde, Kur'an'ı temel alarak bir tarih inşa etmeye çalışan İbn İshak, Vehb b. Münebbih'in ve İbn Abbas'ın kaynaklarıyla ve ayrıca derlemiş olduğu hadislerle, Kutsal kitab'la, efsanelerle bunu desteklemeye çalışmıştır. Sadece bunlarla yetinmemiş aynı zamanda Yahudi ve Hristiyan din adamlarıyla görüşerek bilgilerini doğrulamaya çalışmıştır. Mebas bölümü; Hz Peygamberin hayatı, hicreti ve dönemindeki faaliyetlerinden oluşmaktadır. Bu bölümde olayın şahitlerinden veya onları dinleyenlerden bilgi derlediği gibi yazılı materyali de kullanmıştır. Medine Sahifesi olarak bilinen yazılı sözleşmeye ilk o yer vermiştir. Megâzî bölümünü Hz Peygamberin savaşlarına hasretmiştir. Bu bölümde kaynaklarını isnatlı olarak kullanmış, rivayetlerini çeşitlendirmiş ve kronolojiye dikkat etmiştir.

İbn İshak'la birlikte insanlık tarihini kapsayıcı eser yazma geleneği de başlamıştır. Eseri edebi ve ilmi bir değere sahiptir. Geçmişini yeni bir perspektifle ele almış ve bütüncül bir manzara sunmanın gayreti içinde olmuştur. İbn İshak, Peygamberin hayatını belli bir intizam ve insicam halinde eserleştiren yegâne kişi değilse de Peygamberler tarihi

bağlamında genel bir kronoloji oluşturan, Peygamberi bu silsilenin içerisine yerleştiren ve de biyografisini genişleten ilk kişidir.⁹⁷

İbn İshak'ın tarihçiliğinin öyküsel veya menkıbevi bir tabiata sahip olmadığı üzerine bir kanaat hasıl olmaktadır. İslamiyet öncesine dair efsanevi kaynaklardan istifade etmişse bile, dönemi itibariyle bunları insicamlı bir şekilde kurgulamış olması önemlidir. Bunlar günümüz tarihçisinin de çok da yabancı olmadığı bir usuldur.

İbn İshak, hocalarından derlediği malzemeyi zenginleştirmiştir. İslam tarihinde etkisi olan şahısların listelerini oluşturmuş ve bu anlamdaki belgeleri kayıt altına almıştır. Ferdi rivayetleri birbirine bağlamış, rivayetleri birleştirerek bir metin haline getirmiştir. Tek bir olayla ilgili birçok rivayeti toplamış, bu farklı rivayetlerden bütünsel bir haber inşa etmiştir. Ravilerin adlarını topluca yazmıştır. Megâzî bölümünde isnadı eksiksiz kullanmış ancak yaratılış bölümünde nadiren isnada yer vermiştir. Zaten nasıl verebilirdi ki?

Materyallerinin derlenmeleri ve tashih edilmeleri tek başına büyük bir çabadır. Zührî, İbn İshak'ın ulaştığı seviyeden ve Medine'de derlediği geniş malzemedan dolayı onu takdir etmiştir. Bazı hususlarda ise kendisine danışmaktan imtina etmemiştir. Zührî'nin akabinde ise tarih alanında otorite bir isim olarak öne çıkan İbn İshak, bir hadisede şüpheye düşüldüğünde başvurulmuş kişidir.

İbn İshak, Emevi halifeleriyle herhangi bir temasa geçmemiş ancak Abbasilerin iktidara gelmeleriyle ve talepleriyle birlikte Kufe'ye geçerek halifelerin isteği üzerine hareket etmiştir. Bu sebeple İbn İshak,

⁹⁷ İbn İshak, 2012; İbn Sad, VI, 276; Belazûrî, *Ensab*, 247; Horovitz, 74, 77,79, 80-82, 87, 179-186; Hizmetli, 121.

Abbasi halifelerinin isteği üzerine veya onları dikkate alarak bazı şeyleri gözardı etmiştir.

İbn İshak'ın eseri, öğrencisi Ziyâd b. Abdullah el-Bekkâî (799) sayesinde İbn Hişâm'a ulaşmıştır. Ancak bu eser İbn Hişâm'ın yeniden yorumuyla ele alınmıştır. Eserini geleceğe taşıyan bir diğer öğrencisi İbrahim b. Sad (726-799)'dır. İbn İshak'ın eseri Kufe, Rey ve Bağdat'ta bilinirdi. Sonraki dönemlerde de eserinden bolca iktibas yapılmıştır. Vâkıdî kendisini takip etmiş, İbn Sad kendisinden alıntı yapmış, Ezraki, Taberî ve sonraki tarihçiler ondan beslenmiştir.⁹⁸

Bu dönemde Talha b. el-Alam ve Muhammed b. Abdullah haber derlemecileri olarak öne çıkan isimlerdir. Ebu Mihnef (774) de bu dönemin derlemecileri arasındadır. Ebu Mihnef, yaşadığı döneme şahitlik eden bir isim olmanın yanı sıra Hz. Ebû Bekir döneminden itibaren meydana gelen; ridde savaşları, Suriye'nin ve Irak'ın fethi, Cemel, Sıffin, Hâricî ve Şiî isyanları gibi konular başta olmak üzere hicretin ilk yüzyılındaki çeşitli hadiseleri ihtiva eden otuz üç risâle kaleme almıştır. "Maktelü Osman" adında Hz Osman'ın şehadeti üzerine rivayetlerini tasnif edip, bu anlamda ilk müstakil eser yazan kişidir. Irak bölge tarihini bilenler içerisinde öne çıkan isim olarak göze çarpmaktadır.⁹⁹

Ezd kabilesine mensup birisi olan Ebû Mihnef, bu kabileye ait rivayetlere öncelik vermiştir. Bunun yanı sıra eserlerinde; Temîm, Hemdân, Tay ve Kinde kabilelerinden nakillerini de zikretmiştir. Kufe rivayet geleneğinin yanı sıra Medine ekolünden de yararlanmışır.

⁹⁸ Horovitz, 79, 152, 168-172, 175, 179-186; Keşif, 42.

⁹⁹ Duri, *The Iraq School*, 46-54; Hizmetli, 123.

Eserleri, olayı canlı olarak yansıtan betimleyici anekdotları, ateşli hutbeleri ve şiirleri haizdir. Abdelfattah'ın deyimiyle söylemek gerekirse ifade biçimi, “ Tuhaf bir aşinalığı”¹⁰⁰, andırmaktadır. Bu, Arapların yabancı olmadığı gece sohbetlerinde anlatılan masalların diliydi. Ancak bu dilin olumsuz bir yansıması olarak eski Arap kabile savaşlarını konu alan rivayetlerin tesirinde kaldığı yönünde bir eleştiriye de beraberinde getirmiştir. Gene bu bağlamda siyasi ve ideolojik eğilimlerin etkisine girdiği düşünülmektedir. Ancak aksi fikir belirtenlere de rastlanılmaktadır. Onun Emevîler'e karşı Hz. Ali taraftarlarını desteklediği ancak rivayetlerinde hizipçi ve gerçekleri tahrife mütemayil birisi olmadığı ileri sürülmektedir. Herhalde bunun da çok mümkün olmadığı söylenebilir. Hoşuna gitmeyen bazı olaylarda susmuş olma ihtimali de bunu göstermez mi? Bu çelişkili durumdan dolayı nakilleri sıkı eleştiriye tabi tutulmuştur. Aslında bu durum paradoksal biçimde tarihi daha iyi anlamayı da sağlamaktadır. Bunlarla birlikte nakillerine sonradan ilaveler yapılmış olma ihtimali de vardır ve bu yüzden tahrif edildikleri düşünülmektedir. Bunlar dikkate alındığında rivayetlerine temkinli bir şekilde yaklaşılması gerektiği anlaşılmaktadır.

Taberî, 8 yüzyılın yarısına kadar süregelen olayları Ebû Mihnef'e dayandırmaktadır. Wüstenfeld eserlerinin az değişikliklerle birlikte çoğunlukla değişmeden günümüze ulaştığını belirtmektedir.¹⁰¹ Bundan dolayı Wellhausen onun nakillerini dikkate almıştır. Ursula Sezgin,

100

¹⁰¹ Hizmetli, 123.

“Abû Mihnaf Ein Beitrag zur Historiographi der Umayyadischen Zeit” adlı bir çalışma ortaya koymuştur.¹⁰²

Yine mevaliden olan önemli tarihçilerinden birisi Mamer b. Râşid (714-770) Zührî'nin öğrencilerindedir. Ma'mer b. Râşid'in önemli hocalarından birisi Basra'da Katâde b. Diâme'dir. Medine'de Amr b. Dînâr ve Yemen'de Hemmâm b. Münebbih onun önemli hocalarındandır. Bunların yanı sıra Dımaşk, Humus, Horasan, Yemâme, Kûfe şehirlerine seyahatler yaparak geniş bir ilim yelpazesi oluşturmuştur.

Ma'mer b. Râşid, garîb lügatler, şiir ve nahiv, eyyâmü'l-Arab, ensâb ve ahbâr konularına yoğunlaşmıştır. Onun çalışmaları sayesinde câhiliye dönemi ve İslâmiyet'in ilk iki yüzyılına ait eyyâm ve ahbâr alanlarına ait bilgilerin önemli bir kısmı netliğe ulaşmıştır. Basralı oluşundan dolayı çöle ve bedevilere yakın olması diğer faktörlerin yanı sıra bu alanlarda derin bilgiye sahip olmasındaki etkidir.

Ma'mer b. Râşid'in rivayetlerinin çoğunluğu Zührî'ye dayanmaktadır. Zührî'den rivayette bulunanların en güvenilirleri olarak kabul edilmektedir. Onun yanı sıra Şîi ve Mutezilî olduğu kabul edilenlerden de istifade etmiştir. Kendisine güvenilirliğiyle ilgili bir eleştiri yöneltilmemişse de nakilde bulunduğu kimi hocaları nedeniyle eleştirilmiştir.

Ma'mer b. Râşid, erken dönemde oluşan yazılı kültürü koruması ve onu aktarması bakımından tarih yazımında önemli bir yer tutmaktadır. Ma'mer, ilk döneme ait olan, saĥîfetü Hemmâm b. Münebbih'in

¹⁰² Ursula Sezgin, *Abû Mihnaf Ein Beitrag zur Historiographi der Umayyadischen Zeit*, Leiden 1971.

belgesinin aktarılmasında büyük rol oynamıştır. Gene o erken dönemde meydana getirilen vesikaların önceki nesiller tarafından değiştirilmeden intikal ettirildiği fikrinin ispatında köprü vazifesi görmektedir. Ma'mer b. Râşid, Semmâk b. Fazl el-Yemânî'de bulunan Hz. Peygamber'in Mukavkıs'a yazdığı mektubunu yazılı belgelere dayanarak rivayet etmiştir. Arap edebiyatı ve kültür tarihinin en önemli kaynaklarından birisi olan "Kitâbü'l-Eğânî"nin ana kaynakları Ma'mer'e dayandırılarak inşa edilmektedir. Gene "Garîbü'l-Hadîse"ye dair ilk eser de Ma'mer tarafından ele işlenmiştir.¹⁰³

Ma'mer b. Râşid'in "Kitabu'l Megâzî" adlı bir eseri ceylan derisine yazılmış olup, bugün İstanbul'da korunmaktadır. İbn Nedîm siyer ve megâzî alanında çalışanların önemli ölçüde Ma'mer'den beslendiklerini kaydetmektedir. Ayrıca Vâkıdî ve İbn Sad'ın en önemli kaynaklarındandır. Taberî ve İbn Esir gibi tarihçiler zikrettikleri olayların birçoğunu ona dayanmışlardır.¹⁰⁴

Ebu Ma'ser (787) Medine yaşayan ve Megâzî anlamda eser yazan yaşadığı dönemde megâzîyi bilen ve anlatan isimlerden birisidir. Ümmî olan Ebu Ma'ser başta Abbâsî Halifesi Mehdî olmak üzere ilmî yönden pek çok kişinin dikkatini çeken birisidir. Esas mesleği terzilik olan Ebu Ma'ser ilim meclislerinin müdavimi olmuş ve güçlü hafızası sayesinde kısa sürede ilmî bir seviyeye ulaşmıştır. Bu meclislerde alimlerin kendi aralarında megâzî konularını müzakere etmesiyle bu haberleri ezberleyerek bu alanda otorite bir isim haline gelmiştir. Bu sebeple

¹⁰³ Horovitz, 72-73, 161- 164; Hamidullah, *Sahîfetü Hemmâm*, 28, 32-33; Hizmetli, 118-119.

¹⁰⁴ İbn Nedîm, İbn Ferec Muhammed b. İshak, *Kitabu'l Fihrist*, thk. Eymen Fuad Seyyid, Müessesetu'l-Furkan li't-Turasi'l İslamî, London 2009, 138; Horovitz, 161- 164; İbrahim Hatipoğlu, "Ma'mer b. Râşid", *DİA*, TDV Yayınları, Ankara 2003, XXVII, 552-554.

Abbâsî Halifesi Mehdî'nin dikkatini çeken Ebû Ma'ser, (776-77) yılında Bağdat'a götürülmüştür. Halife kendisinden yanında bulunmasını ve çevresindekilere bu ilmi öğretmesini talep etmiştir. Hayatının son on yılını Bağdat'ta geçiren Ebû Ma'ser, burada Abbâsî hânedanının ileri gelenlerinin iltifatına da mazhar olmuştur.

Ebû Ma'ser, Peygamberin hayatını bütün safhalarıyla ele almıştır. İslam tarihinin başlangıcından yaşadığı zaman kadar ayrıntılı olarak ele alan bir eser yazdırmıştır. Megâzî'de isnad kullanmış ve bu konuda âlimlerin güvenini kazanmıştır. Tarih kitabında ise isnadı kullanmamıştır. Bazı rivayetlerinde ise çelişkiler bulunmaktadır. Eserleri; Vâkîdî, İbn Sad ve Taberî gibi tarihçilerin ondan istifade etmesi sonucu günümüze ulaşmıştır.¹⁰⁵

3.2. Kağıdın Bağdat'a Taşınması ve Bağdat'ın İlmin Merkezi Olması

Kâğıt Çin'de ortaya çıkmış olsa da İslam dünyasında yeni teknik ve icatlarla birlikte kullanım kolaylığına kavuştu ve yaygınlaştı. Kâğıt sektörü en az 8. yüzyıldan itibaren Meşrik bölgesinde kullanılmaya başlandı ve 751'den sonra ise bu bölgede yaygınlaştı. 8. yüzyılın sonuna gelindiğinde kâğıt yoğun ve yaygın ve aktif olarak kullanılıyordu. Bağdat'ın ihtiyaç duyduğu kâğıt buradan getirilmekte idi. Yol uzunluğu ve zahmeti nedeniyle kâğıt sektörü Bağdat'a taşındı ve 794-95 yıllarında Bağdat'ta kâğıt fabrikası açıldı. Bağdat kısa zamanda kâğıdın merkezi haline geldi. Her yerde rahat ve sınırsız bir şekilde üretilen kâğıt, parşömen ve papirüsün yerini kolayca aldı. Çünkü kâğıt hem şekil hem

¹⁰⁵ İbn Sad, V, 88; Horovitz, 89, 190-191.

de kalite açısından farklı türlerde üretilebiliyordu. Böylece 9. yüzyılda kâğıt her alanda kullanılır hale geldi.

Vezir Bermeki, vergi kayıtlarında ve askeri işlerde tomar yerine iki kapak arasına konulmuş sayfalardan oluşan kitap kullanımını başlattı. Tomar halinde taşınan bilgi, kâğıtla birlikte iki mukavva arasına konuldu ve kitap haline getirildi. İلمي faaliyetler bu zamana kadar olgunlaşmış, yayın neşri ve bunlarla uğraşanlar çoğalmıştı. Kâğıtla birlikte de varakkiyyün adında yayın-basım işleri konusunda bir sınıf teşekkül etti.

Bağdat'ta kâğıt ve kitapçı sokağı Suku'l-Varrakin adında bir sektör meydana geldi. Fihrist'in yazarı bu kitapçıları gezerek eser ve yazar tespitinde bulunmuştur. Varraklıkla beraber okumuş yazmış sınıfın varlığını idame ettirebilmesi için son derece önem taşıyan adeta yeni bir yaşam tarzı oluştu. Varraklar, müelliflere ve hükümdarlara, kütüphane oluşturmak isteyen zenginlere her kesime iş yapıyordu. Bu yayıncı grubu gitgide daha fazla yer kaplamaya başladı. Öyleki yayıncı çarşısında sokağın iki yanında yüzden fazla kâğıt ve kitap satan varrak dükkânı sıralanmaktaydı.¹⁰⁶

Bu sektörle birlikte bu dönemde yazın edebiyatında çeşitli meslekler ortaya çıktı. Müellif, musahhah, mücellit, musavvir, müzeyyip ve varakkiyyün adında geniş bir yayın-neşir sınıfı doğdu. Bu, geniş bir entelektüel sınıfı doğurduğu gibi, kitabın kalıcı hale gelmesini ve sürekli olmasını sağladı.¹⁰⁷ Erken dönemde böyle bir sınıfın olmamasından

¹⁰⁶ Pedersen, 53; Jonathan M. Bloom, *Kâğıda İşlenen Uygarlık*, Kitapyayinevi, çev. Zülal Kılınç, İstanbul 2003, 77-79.

¹⁰⁷ İbn Nedim, 47; Pedersen, 33-50.

dolayı yazılı gelenek kısıtlı kalmış, yazılanlar tomar ve müsvedde halinde kalmıştı.

Kâğıdın yaygınlaşmasına binaen 9. yüzyılın başından itibaren İslam dünyasının dört bir yanında Arapça telif eserleri hızla arttı. Müslümanlar, Yahudiler ve Hıristiyanlar mektup yazmak, kayıt tutmak için kâğıt kullanmaya başladılar. Kadılar yazılı kayıt tutar, ticaret hukuku yazılı belgelere dayanırdı. Böylece yazılı belge kullanımında sorun giderildi. Yazılı kayıtlar her işleme eşlik ettiler ve uygulamalı hukukun çok gelişmiş bir dalını oluşturdular. Kâğıt çok çeşitli tefsirlerin yazılmasına imkân sağladı. Arap filolojisi, sözlük bilgisi ve dilbilgisi konularında yazmaya yönlendirdi. Hadisleri nakledenleri belirleme gereğinden dolayı biyografi yazınında büyük bir artış oldu. Yazı materyalinin bolluğuyla birlikte; şiir, felsefe, coğrafya ve denizcilik, matematik, uygulamalı bilimler, astronomi, astroloji, tıp, simya, yemek, musiki ve her alanda yazılı külliyatlar meydana geldi.¹⁰⁸

Kağıdın yaygınlaşmaya başladığı dönemle birlikte de bu dönemde telif edilen eserler günümüze kadar gelebildi. Kağıdın artık bürokraside de kullanılıyor olması deriden elde edilen kağıdın ilmi olarak daha yoğun kullanılmasının imkânını sağladı. Elbette günümüze ulaşan eserleri sadece bununla izah etmek yeterli değildir. Savaş, istila ve her türlü felaketi atlatıp ancak dayanıklı olabilen eserler günümüze kadar ulaşabilmiştir.

Abbasilerle birlikte Bağdat şehri inşa edilmesine rağmen Medine, hala ilim merkeziydi. Ancak Bağdat giderek İslam medeniyetinin yeni

¹⁰⁸ Pedersen, 71; Bloom, 136-137, 141-142, 159.

ilim merkezi haline gelmeye başladı. Her alanda olduğu gibi tarih yazımı da Bağdat şehrine kaymaya başladı. Burada bir yandan eski eserlerin istinsahı yapılıyor ve bir yandan ise derlemeye devam ediliyordu. Erken dönemde meydana getirilen arşiv, bu dönemde yeniden ele alındı, işlendi ve arşiv yenilendi.

Bu dönemde Ebu Ubeyde (728-824), geniş bir monografi derlemesine başladı ve yaklaşık iki yüz kadar monografi hazırladı. Onunla zengin bir tarih arşivi meydana geldi. Bu, fethedilen bölgelerin tarihini, önemli olayları, savaşları, kadıları, havariç ve mevaliyle birlikte İslamiyet öncesindeki Arapların geçmişini anlatan neseb ve eyyamı kapsıyordu. Bu, İslamiyet öncesi ve sonrasını kapsayan geniş bir arşivdi. Ebu Ubeyde'nin arşivi haleflerince yeniden değerlendirildi ve onların eseri sayesinde korundu.

Hişâm b. Muhammed Kelbî (738-819), Ebu Mihnef ve babasının yapmış olduğu monografileri yeniden ele aldı ve bunları genişletti. Kelbî, Hire şehri ve hanedanıyla ilgili yazılı kaynakları da toplamış, Hire kilisesinin arşivlerini kullanmış, bu anlamda Farsça tercüme edilen materyalleri de esas almıştır.¹⁰⁹

Kelbî'nin Kitâbü'l-Eşnâm adlı eseri, câhiliye devri putları hakkında yegâne kaynaktır. Kelbî'nin bu eseri üzerine pek çok araştırma yapılmış ve eser çok sayıda dile çevrilmiştir. Ahmed Zekî Paşa eserin ilk neşrini hazırlayan kişidir. Klinke-Rosenberger, "İbn al-Kalbî" adıyla eserin metnini geniş notlarla Almanca'ya tercüme etti. Beyza Düşüngen,

¹⁰⁹ Gibb, *İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, 127-128.

bu tercümeyi ve asıl metni esas alarak Kelbi'nin eserini "Putlar Kitabı" adıyla Türkçe'ye kazandırdı.¹¹⁰

Araplar'ın soy kütüğüne dair olan Cemheretü'n-Neseb adlı eseri; ensâb, tarih ve tabakat kitaplarının temel kaynaklarından birisi haline gelmiştir. Ensâbü'l-ḥayl fi'l-Câhiliyye ve'l-İslâm ve ahbârühâ kitabı, meşhur atlar hakkındadır. Bu türde yazılan ilk eser olması bakımından değerlidir. Meşâlibü'l-'Arab Araplar'ın kusurlarını konu edinen bir eser olması bakımından öne çıkmaktadır. Bunların yanı sıra; Ahbârü Mecnûn, Kitâbü's-Süyûf, Fütûhu'ş-Şâm, el-Emssâl, Kitâbü'l-Külâb, Kitâbü İftirâkı'l-'Arab, Mesâlibü's-saḥâbe, Kitâbü Ensâbi'l-büldân, Kitâbü'l-Hîre, Kitâbü İbtidâ'i'l-ğınâ ve'l-'îdân, Kitâbü'l-Cemel, Kitâbü Ahbâri Sıffîn, Kitâbü'l-Elk'âb, Kitâbü Esvâkı'l-'Arab, Kitâbü'l-Lübâb gibi çok çeşitli konularda eserleri bulunmaktadır.

İbn Sad, Câhiz, Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, Muhammed b. Habîb, Belâzürî, Halîfe b. Hayyât, İbn Düreyd, Mesûdî, Taberî, İsfahânî, Yâkût el-Hamevî, Abdülkâdir el-Bağdâdî ve gibi müellifler Kelbi'nin eserlerinden yararlanmışlardır.¹¹¹

Bu dönemde öne çıkan tarihçilerden birisi olan Seyf b. Ömer (796), Medine geleneğinin yanı sıra Kûfe okulundan da beslenen kişidir. Seyf b. Ömer, önemli ölçüde Talha b. A'lem ile Muhammed b. Abdullah'ın meydana getirmiş olduğu arşivi kullanmıştır. Bunun yanında Abdullah b. Amr el-Ömerî, Ebû Züheyr, İbn Cerîh, Muhammed b. Sâib el-Kelbî ve Câbir el-Cu'fi'nin iktibaslar yapmıştır. Hişâm b. Urve, Mûsâ b. Ukbe

¹¹⁰ Beyza Düşüngen, *Putlar Kitabı*, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1969; Süleyman Tülücü, "Kelbi", *DİA*, TDV Yayınları, Ankara 2022, XXV, 104-105.

¹¹¹ İbn Nedîm, 437; Brockelmann, *GAL*, I, 145; Sezgin, *GAS*, I, 270.

ve İbn İshak gibi Medine tarih ekolünün temsilcilerinin nakillerini de kullanmıştır.

Seyf, ağır biçimde eleştirilmesine rağmen, tarih konusunda otorite olarak kabul edilmiştir. Seyf b. Ömer'in eleştirildiği önemli hususlardan birisi Abdullah b. Sebe ve Sebeiyye hakkında verdiği haberlerdir. Seyf'in zayıf, metrûk ve kendi içinde de tutarsız olan bu haberleri, Yezîd el-Faka'sî gibi kaynaklarda adı hiç geçmeyen birinin ağzından uydurduğu ileri sürülmektedir. Ancak ilk fitneyle ilgili aktardıkları, olayın şahitlerine ve güvenilir olan en eski üç nakille önemli oranda uyumlu olmasından dolayı bu konudaki ona yöneltilen iddiaların mesnetsiz olduğunu yansıtmakta ve fantastik-hayali bir tarih inşasına girişmediğini göstermektedir.

Suriye fetihleriyle ilgili olarak verdiği bilgiler modern araştırmacılar tarafından tenkit edilmiştir. Fetihlerin zamanlaması konusunda diğer ravilerden daha erken bir tarih vermesi de eleştiriye tabi tutulan hususlar içerisinde. Bu sebeple de haberlerine güvenilemeyeceği ileri sürülmektedir. Ancak rivayetlerinde isnadı kullanmasından dolayı önemsemıştır. Eleştiri konusu olan hususların Seyf'ten ziyade onun râvilerine ait olduğu düşüncesi hakimdir. Seyf'in kabilevi tarafgirliği söz konusudur. Ancak onun dili ve kurgusu eski Arap hikâye anlatımıyla ayniyet arz etmesi fetihleri roman tarzında yazması ve olayları sunumundaki canlılık onu değerli kılan yönlerdir. Gene hadiseleri ayrıntılı ve cesaretle ele alması onu öne çıkarmaktadır. Bütün bunlardan ve ilk döneme dair sağladığı bilgiden dolayı asla ihmal edilmemesi gerekenlerin başında gelmektedir.

Seyf'in iki kitap yazdığı ve uzun süre tarihçiler tarafından kullanıldığı görülmektedir. Halîfe b. Hayyât, Fesevî, Belâzürî, Taberî, İbn Abdülber en-Nemerî, İbn Asâkir, Yâkût el-Hamevî, İbn Esîr, Ahmed b. Abdülvehhâb en-Nüveyrî, Zehebî, İbn Kesîr ve İbn Hacer el-Askalânî gibi önemli tarihçiler Seyf'in eserlerinden bolca alıntı yapmışlardır. Belâzürî ve Taberî ondan beslendikleri gibi onun aşırı yorumlarını elimine etmeye çalışmışlardır. Seyf'ten en geniş ölçüde Taberî, yararlanmıştır. Taberî, Seyf'i Ebû Mihnef, Medâinî, İbn İshak ve Vâkıdî gibi tarihçilere tercih etmiştir. Bilhassa iki kitabından aldığı rivayetlere çok geniş bir yer vermiş, dört halife dönemini önemli ölçüde onun rivayetlerine dayandırmıştır. Taberî'nin önemli ölçüde Seyf'ten yararlanması onun öne çıkmasını sağlamıştır. Seyf b. Ömer, özellikle İslamiyet'in ilk dönemlerinde yaşanan olaylar, fetihler ve Cemel Vakası gibi hadiselerin tarihlendirmelerinde Seyf'in aktardıkları ile Ebû Mihnef'in ve Vâkıdî'nin rivayetleri arasındaki ciddi farklılıklar söz konusudur.¹¹²

Seyf'in kayıp kitaplarının bazı bölümleri ortaya çıkmıştır. Bunların bir kısmı Riyad İmam Muhammed Üniversitesi Kütüphanesi'ne hediye edilen yazma eserler arasında tespit edilmiştir. Kitâbü'r-Ridde ve'l-fütûh, Kitâbü'l-Cemel ve mesîru Aîşe ve Ali adında iki kitap Kâsım es-Sâmerrâî tarafından yayımlanmıştır. Bu eserlerden Taberî'nin de Seyf'in bütün nakillerini değerlendirmedeği anlaşılmıştır.¹¹³

¹¹² Julies Wellhausen, *İslam'ın en Eski Tarihine Giriş*, çev. Fikret Işıltan, İstanbul 1960, 1-5; Duri, *The Iraq School*, 46-54; Mustafa Fayda, "Seyf b. Ömer", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2009, XXXVII, 27-28.

¹¹³ Kâsım es-Sâmerrâî, *Kitâbü'r-Ridde ve'l-fütûh, Kitâbü'l-Cemel ve mesîru 'A'îşe ve Ali*, Leiden 1995.

Medâinî (752-843), tarih yazımına Ebu Ubeyde'nin arşivini yenilemekle başlamıştır. Câhiliye döneminden 9. yüzyıla kadar; siyasî, edebî, sosyal ve kültürel alanlarda geniş monografiler meydana getirmiştir. Velüd bir yazar olan Medâinî, kısa kısa 240'ı aşan risale yazmıştır. Risaleleri; Hz. Peygamber'in şemâili ve sîreti, Basra ve Medine kadıları, Medine ve Mekke kâtipleri, sikke darbı ve mübadelesi, vergi bölgeleri, vergi tahsili, kabile savaşları, atlar, yarışlar, Kâbe'nin inşası, bazı halifelerin siyasi tarihi, Hâricî ayaklanmaları, ridde savaşları, Cemel, Siffîn ve Nehrevan vakaları, fetihler, çeşitli şahsiyetlerin biyografileri, Kureyş'in nesebine ilişkin risâleler, kültür tarihi, soyluların evlilik hikâyeleri ve kadınlar, meşhur veya garip evlilikler, şiir ve tarihi gibi konuları ihtiva etmektedir. Bunların içerisinde en kayda değer olanı, Ahbârü'l-Hulefâ'i'l-Kebîr adlı eseridir.

Medâinî, eyyâmü'l-Arab rivayet geleneğinin etkisinde kalan birisidir. Irak tarih anlayışının yanı sıra Medine ekolünün usulünü de devam ettirmiştir. Herhangi bir haber aktarımında yer alan bütün rivayetleri değerlendirmiştir. Eserlerinde tarihî ve edebî çalışmaların bir terkiğini yapmıştır. Bu yönleriyle tarih yazımının gelişmesinde önemli ölçüde katkı sağlamıştır. Titiz bir çalışma yürüten Medâinî, imkân dahilinde olabildikçe nesnel bir çizgi takip etmeye çalışmıştır. Bu sayede Medâinî, erken dönem İslâm tarihiyle ilgili temel bir literatür vücuda getirmiştir. Bu sebeplerden dolayı onun monografileri birinci elden başvuru kaynağı haline geldiler.¹¹⁴

¹¹⁴ Keşif, 21-26.

Medâinî'nin derlediği malzeme bir bütün olarak halefleri tarafından değerlendirildi. Halîfe b. Hayyât, Câhiz, Belâzürî, Müberred, Yakûbî, Taberî, Mesûdî, İsfahânî, Hatîb el-Bağdâdî, Yâkût el-Hamevî, İbn Abdürabbih, İbn Hacer el-Askalânî, Abdülkâdir el-Bağdâdî gibi daha birçok tarihçi Medâinî'den yararlanan arasındadır.

Vâkıdî (747-823), alim ve şair bir ailedendir. Abbasi halifeleriyle münasebetleri iyi düzeydeydi. Harun Reşid'e Medine'deki tarihi yerleri göstermek için rehberlik etmiştir. Hafızayı diri tutan ve onu bilen insanlara ihtiyaç hep olmuştur. Böylece tarih bir ilim olarak sürekli hale getirilmiştir. Abbasi halifesi Memun'dan önemli ölçüde destek almıştır. Abbasiler Dönemi'nde Rusafe'ye kadı olmuştur.

Vâkıdî, derlemelerine erken dönemde başlamış ve Medine okulundan beslenmiştir. Vâkıdî ulaşabildiği bütün el yazmalarını istinsah etmiştir. Vâkıdî hem kendisinden önce meydana getirilen literatürü hem de esas metinleri kullanmıştır. Vâkıdî, sadece materyalin birinci dereceden derleyiciliğinde değil, hadiseleri değerlendirmede de seleflerine üstünlük sağlamıştır. Belgelerin orijinallerini tespiti noktasında kendi düşüncelerini de arz etmiştir. Hadis rivayetleri ile tarih rivayetlerini birbirine bağlamış ve karşılaştırmıştır. Vâkıdî, doğrudan rivayette bulunduğu yirmi beş raviyi zikretmektedir. Âsım b. Ömer b. Katâde, onun megâzîdeki baş ravilerindendir.

Vâkıdî, ansiklopedik bir eser meydana getirmiş, başlangıçtan zamanına kadar geçen tarihi süreci ele almıştır. Vâkıdî'nin eseri için, önceki malumatın bir tekrarı olmadığı, müstakil bir araştırmanın mahsulu olduğuna dair bir kanaat vardır. Asıl dikkate alınan yönü İslam'ın doğuşu ile başlayan dönemdir. Yaşadığı zamanda İslamî

dönemi en iyi bilen kişi olarak kabul edilmektedir. Hilafetle yoğun ilişkisinden dolayı, Abbas'ın adını Bedir'de esir alınan hasım listesinden çıkarmıştır. Yine Kureyş ordusuna erzak yardımında bulunan listesinde yer alan Abbas yerine falan demiştir. Bu yönleriyle tarihe sansür uyguladığı görülmektedir.

Vâkıdî'nin eserini İbn Sad hazırlamış, son şeklini vermiş ve ilave bir bölüm de eklemiştir. İbn Sad'ın Peygamber'in mektuplarını paylaştığı bölüm, Vâkıdî'nin ve seleflerinin çabalarıyla oluşturduğu arşive dayanmaktadır.¹¹⁵

İbn Hişâm (833), İbn İshak'ın eserini sadeleştirmesi ve genişletmesiyle bilinmektedir. Bir anlamda İbn İshak'ın eserine şerh yazmıştır. İbn İshak'ın eserinin bir nüshası Bekkai'de bulunmaktaydı. İbn Hişâm, bu nüshayı kullanarak İbn İshak'ın eserini yeniden değerlendirmiştir. İbn Hişâm, İbn İshak'ın kitabını esas almakla birlikte bazı değişiklikler yapmıştır. Bu hususta Kur'an'da temas edilmeyen ve Hz. Peygamber'le ilgisi olmayan konuları es geçmiş, bilinmeyen şairlerin şiirlerini ve nezaket dışı bazı ifadeleri çıkarmıştır. Ayrıca hocası Bekkâî'nin güvenilir bulmadığı rivayetlere de yer vermemiştir. Gene İbn Hişâm, İbn İshak'ın eserinde geçen bazı müstakil kelimeleri de açıklamaktadır.¹¹⁶

¹¹⁵ Vâkıdî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ömer, Hz. Peygamber'in Savaşları, çev. Musa K. Yılmaz, İlk Harf Yayınevi, İstanbul 2014; İbn Sad, V, 425-433; VI, 369; VII, 334-335; İbn Kuteybe, *Maârif*, 518; Gibb, *İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, 125-133; Horovitz, 130-132, 192-195, 204-205, 212-216; Keşif, 42; Kasım Şulul, *İlk Siyer ve Megazi Müelliflerinden Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Vâkıdî (H. 130-207/M.747-823): Hayatı, Eserleri, Tarihçiliği ve Etkileri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, UÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 1996.

¹¹⁶ İbn Hişâm, Ebu Muhammed Cemaleddin Abdülmelik, *Hz Muhammed'in Hayatı*, çev. İzzet Hasan-Neşet Çağatay, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yayınları, Ankara 1971; İbn Kesir, X, 281; Horovitz, 112; Hizmetli, 128.

Muhammed b. Sad (777-845) Vâkıdî'nin katibidir. Onun dizi dibinde yetişen birisidir. Siyer yazımında öne çıkan son kişi olarak kabul edilmektedir. Bu hususta bazı konularda ayrıntılı bilgi verirken, bazı konularda ise daha dar bir anlatıma sahiptir. Hz Peygamberin alametlerini topluca veren ilk kişi olarak bilinmektedir. Sıfatu Ahlaki Rasulillah üzerine yazmış olduğu bir bölüm, şemail edebiyatı açısından öncü olarak kabul edilmektedir.

İbn Sad Vâkıdî'yi esas almakla birlikte, ondan daha ayrıntılı bilgiler sunarak bir anlamda onun tamamlayıcısı olmuştur. Ensab ilmi konusunda otorite olan Abdullah b. Muhammed b. Umera el- Ensari gibi şahsiyetlerden beslenmiştir. Kaynağını belirtmediği bilgi olmadığı söylenirse de bazı noktalarda tanıklığa dayanmayan, çeşitli yorum ve şüphelere dayalı nakillerine de rastlanılmaktadır. Seleflerinden beslendiği gibi bazı orijinal belgeler de sunmaktadır.

İbn Sad, Peygamber'in tam biyografini yazan ve eseri günümüze tastamam ulaşan ilk kişidir. İbn Sad'la birlikte genel olarak literatüre dayalı bir tarih inşa geleneği başlatılmışsa da geçmiş dönemde meydana getirilen arşivin kullanılmasından da geri durulmamıştır. İbn Sad'ın eseri kendisinden sonra öğrencileri tarafından birleştirilmiştir. İbn Maruf, 912-913 yıllarında Kitabu Ahbari'n-Nebi ve Tabakat eserlerini tek bir kitap haline getirmiştir.¹¹⁷

Suriye tarih okulu da klasik Ortaçağ karakterini yansıtmaktadır. İslam tarihinin Suriye koluna ait bilgiler Gassaniler tarafından meydana getirilmiştir. Bu bölgede tarih yazımıyla uğraşanlardan birisi olan Abd

¹¹⁷ İbn Nedîm, 151; Horovitz, 108, 111-113; Hizmetli, 126-128.

Ala, kronolojiye uygun bir şekilde haberler aktarmıştır. Sonrasında Ebu Zur ve Yahya b. Hamza el Hadremi gibi tarihçiler kendisinden iktibasta bulunmuşlardır. Buradaki tarihçilerden birisi olan Ebu Muşir el-Gassani, aileden tarihçidir. Ebu Muşir el-Gassani dedesi Abd Ala'nın takipçisidir. Ebu Muşir teknik anlamda bir tarih yazımı ortaya koymuş, idare tarihi ve yerel tarih bağlamında derleyecilik yapmıştır. İç baskılar kendisini marjinaliliğe itmiş ve teolojik tartışmalardan uzak durmuştur. Suriye kadılarının listesi ve onlar hakkında çeşitli bilgiler vermiştir. Kendisinin referansları Kitab Yezid b. Ebida, Ebu Ubeyde b. Cerrah ve Muaz b. Cebeldir.¹¹⁸

İbn Haytam b. Adi, Kitab el-Tarih el-Sinin, Zübyer Kureyş Ensab Muhammed b. Adi, Suriye'nin fethi üzerine, Ahmet b. Muella Suriye tarihi, El Kuşeyri Harran Suriye özellikle Rakka tarihini, Muhammed b. el Fayd el Gassani, Kitabı Ahbar ve'l-Hikâye Ebu İsmail el-Ezdi, Tarihi Futuhu's-Şam, eserlerini yazmışlardır.¹¹⁹

¹¹⁸ Dımaşki, Abdurrahman Amr b. Ebu Sür, *Tarîhu Ebu Zîr ed-Dımaşki*, thk. Halil el-Mansur, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1996; Nancy Khalek, *Damascus After the Muslim Conquest: Text and Image in Early Islam*, Oxford Universty Press, New York 2011, 52, 66-71.

¹¹⁹ Duri, *The Iraq School*, 46-54. Khalek, 11-12, 71; Dahan, 109.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İSLAM MEDENİYETİNDE TARİH YAZIMININ GENEL KARAKTERİSTİĞİ

4.1. Hz. Peygamber'in Vefatının Ardından 742'ye Kadar

Tarih, meşruiyet kaynağı olan bir ilim dalıdır. Herhangi bir şeyi inşa etmek için başvuru alan temel ilimdir. Tarih yazımı tarihin derinliklerinde yer alan olaylardan yola çıkılarak inşa edilmektedir. Emevî-Haşimî mücadeleleri buna güzel bir örnek oluşturmaktadır.

İslam tarihinin ilk dönem kaynaklarının önemli bir kısmı değerlendirildi. Ancak bütüncül bir incelemeden de bahsetmek güçtür. Bu anlamda yolun başında değilsek de gidilecek epeyce bir yolun da olduğunu bilmek gerekmektedir. Bu anlamda batılı tarihçilerin 19. yüzyıldan süregelen büyük bir çabaları söz konusudur. Ancak onların özellikle de 19. yüzyıldaki çalışmalarının bir kısmı önyargılı yaklaşımlarla doludur. Bundan kaynaklı olarak İslam tarih yazımı üzerinde; yanlış çıkarımlarda, aceleci değerlendirmelerde ve genellemelerde bulunulmuştur.

İslam medeniyetinde tarih yazımında siyasi erkin önemli bir katkısının olduğunu söylemek mümkündür. Bir tarihin çizgisinin bu minvalde oluştuğu ve bunun tarih yazımına yön verdiği söylenebilir. Tarih ve yazımı Hz. Ömer dönemiyle birlikte oluşmaya başlayan ve sonrasında “Sünni Kimlik” adı verilen bir bilinçle inşa edilmeye başlandı. Ancak tarih yazımının siyasi erkin direktifiyle yazılmadığını veya bu meyanda yazılanların sınırlı kaldığını göz önünde bulundurmak gerekir. Dolayısıyla tarihçilerin tam anlamıyla olmasa da tarih yazımında

ve genel olarak görüşlerinde bağımsız olarak hareket ettikleri görülmektedir.

İslam medeniyetinde tarih yazımı aşama aşama oluştu. Bunun eğitimle birlikte iç içe ve paralel bir biçimde geliştiği görülmektedir. Eğitim amaçlı oluşturulan sahifeler yazılı kayıtları meydana getirdi. Bu durum yazılı bir kültürün de oluşmasını sağladı. Tarih eğitimi de öncelikle şifahi gelenekle aktarılmaya başlandı ve çok geçmeden yazılı kültürün de bir parçası haline geldi. Tarih canlı ve süreklilik halinde eğitimin bir parçası olmuş, Peygamberin örnek hayatının bilinmesi ve örnek alınması için tarih bir gereklilik haline gelmiştir.

Başlangıç itibariyle hadis ve tarih ilmiyle uğraşan şahıslar aynı kimselerdi. Bu sebeple tarih, hadis ilmiyle birlikte paralel bir zamanda ama müstakil bir şekilde başladı. İsnad ve şahıslar bakımından her iki ilim dalı benzerlik gösterse bile, tarih başlıbaşına bir ilim dalı olarak ilk zamanlardan itibaren inşa edildi.

Kur'an'ın yazılı hale getirilmesiyle birlikte hadislerin tedvinine başlanıp ve bu anlamda Peygamber'in hayatıyla ilgili bilgiler de kayıt altına alındı. Cahiliye döneminden kalan şiirler incelendi ve tarihin malzemesi yapıldı. Esatir ve ahbar ile ilgili bilgiler, erken dönemde derlenip, toplandı, tasnif edildi ve bunlar sistematik hale getirildi. İslamiyet öncesindeki haberler değerlendirildiği gibi fetih hareketinin başlamasıyla birlikte fethedilen bölgelerle ilgili haberler düzenli olarak kaydedildi.

Bu birikimle birlikte tarihin inşasında ihtiyaç duyulan arşiv de oluşmaya başladı. Hz. Peygamberin hayatı, temasları, uygulama ve sözleri üzerinden monografiler, sahifeler meydana getirilip ve risaleler

oluşturuldu. Bu monografilerin gelecek kuşaklara aktarılmasıyla birlikte tarih yazımı yazılı bir arşiv üzerinden inşa edildi. Bir nevi bu dönemdeki veriler müsvedde halinde aktarıldı. Bu, erken dönem İslam medeniyetinde tarih yazıcılığı açısından bir başlangıcı teşkil etti.¹²⁰

İslam medeniyetinde tarih yazımının ilk elli yılında derleme yapılmış ve sayfeler meydana getirilmiştir. İlk biyografiler sözlü anlatım üzerine inşa edilmişler, bir zincir halinde bir sonraki nesile aktarılmışlardır. Bu dönem bir anlamda sözlü ve yazılı materyalin toplanıp tasnif edildiği ve müsvedde şeklinde aktarıldığı dönem olarak kabul edilebilir. İlk yüzyılda meydana getirilen arşiv, ikinci yüzyıldaki tarihçiler aracılığıyla korunmuştur. İkinci yüzyılda, ilk dönem arşivinin yeniden ele alınması, değerlendirilmesi ve risaleler oluşturulması sayesinde bu arşiv yeni nesillere aktarılabilmiştir. İsnad döneminde hem risaleler meydana getirilmiş hem de derlemeye devam edilmiştir. Aynı zamanda isnad döneminde derlenen bilginin tedvini ve tasnifi de yapılmıştır. Bu bakımdan genişçe monografiler meydana getirilmiştir. Bunlar biri biterken diğersinin başlamasıyla yürüyen süreçler olmayıp, birlikte devam eden süreçlerdi. 10. yüzyılda bile bunların hala kullanılıyor olması bu arşivin uzun süre tedavülde olduğunu göstermektedir.¹²¹

Bu çalışmalarla birlikte önemli bir külliyat meydana getirilmiş, bu döküman seviyesinde aktarılmış, sonrasında gelen tarihçiler bu şahıslardan istifade etmişlerdir. Bu çatı üzerine bina edilen İslam tarihi

¹²⁰ Hamilton Gibb, "Islamic Biographical Literature", *Historian of The Middle East*, ed. Bernard Lewis- P.M. Holt, Oxford University Press, New York Toronto 1962, 54-58; Hizmetli, 1991; Horovitz, 33, 41, 128; Günaltay, 20-23; Keşif, 21-26.

¹²¹ Gibb, "Islamic Biographical Literature", 54-58; Horovitz, 88-91.

geleneği sonraki dönemler açısından düzenli bir kronolojiyi oluşturmuştur.

Tarih ilmiyle ilgilenen ilk şahıslar, bir yandan her türlü bilgiyi derleyip, bir arşivin meydana getirilmesi için çabalarken, diğer yandan küçük risaleler ele alarak tarih ilmını yazılı kültür içerisinde eğitimin bir parçası haline getirmişlerdir. Onlar, malzemelerini İslamiyet'in serüvenine şahitlik edenlerden derledikleri gibi İslamiyet'in başından beri ortaya çıkan yazılı malzemeyi de toplamaya çalışarak arşivlemişlerdir.

Erken dönem İslam tarihçileri toplumun farklı sınıflarındandı. Bu dönem tarihçileri sahabelerin önde gelenlerin çocukları, sıradan halktan ve idarede görev yapan çeşitli kimliklere sahip insanlardan oluşmaktaydı. Erken dönem İslam tarihçilerinin önde gelen sahabelerin akrabaları oldukları görülmektedir. Osman b. Eban, Hz Osman'ın oğludur. Urve'nin soyu ise Hz Ebubekir'in kızına dayanmaktadır. Rivayetleri halası Aişe yoluyla olmaktadır.¹²²

Erken dönem İslam tarihçileri siyasete yakınlardı. Bazılarının doğrudan idarede oldukları da görülmektedir. Osman b. Eban, 7 yıl Medine valiliği yapmıştır. Urve b. Zübeyr ise Abdullah b. Zübeyr'in kardeşidir. Abdullah'ın siyasi muhalefetine karşın Urve, Emevi halifesi Abdümelik ile ilişkilerini bir düzeyde tutabilmiştir. Urve aynı zamanda II. Ömer olarak bilinen Abdülaziz'in danıştığı on fakihten olması dolayısıyla da siyasete yakın birisiydi.

¹²² Belazûrî, 2002: İbn Sad, V, 113, 133.

Bu dönem tarihçilerinden Şurahbil b. Sad, ileri yaşından dolayı birçok olayı birbirine karıştırmıştır. Bundan dolayı pek dikkate alınmamıştır. Zührî, Emevi halifeleriyle iyi ilişkiler içindeydi. Kâ'b el-Ahbâr Yemen Yahudilerindendir. Yine Abdullah b. Selam Medine Yahudilerinden olup her ikisi de, İsrailoğullarının geçmişini bilmektedir.

İlk dönem tarihçilerinin topladıkları yazılı ve sözlü malzeme; şiir, haber, vesika ve sahifelerdir. Ancak onlar derlemede farklı yaklaşımları takip etmişlerdir. Derleme yapılırken önemli ölçüde menkibelerin ayıklanılmasına da çalışılmıştır. Yahudi, Hristiyan öykülerinin Kur'an tefsiri örtüsü altında İslam tarihi içerisine de dahil edilmemesi noktasında dikkatli hareket edilmiştir. Ancak bir bütün olarak bu gerçekleştirilememiştir.

Erken dönemde yapılan derlemelerde haberlerin farklı varyantları birlikte sunulmuştur. Bu kaynaklarda bazı şüpheli nakiller sağlamlarından ayırmaksızın aktarılmışlardır. İsnad yönteminin kullanılmasıyla birlikte bunların çoğunun elendiğinin görüşü bulunmaktadır. Erken döneme ait kaynaklarda hala kabile anlayışının sürdürüldüğü de görülmektedir. Bu, ilk dönem kaynaklarında subjektif bir yönün olabileceği endişesini doğurmaktadır. Ancak bu tarz eserlerde bir doğallık da söz konusudur. Dönemin olaylarını bir bütün olarak tasvir etmeleri ve cesurca sunmaları dönemin toplumsal hayatında yaşanan çatışmaları ve renkliliği görmeyi sağlamaktadır.¹²³

Bu dönemde tarih, peyderpey usul, dil ve metodolojisiyle inşa edilmeye çalışılmıştır. Tarihte bilgi aracı olan haberler soruşturulmaya

¹²³ İbn İshak, 2012; İbn Hişâm, 1971; Wellhausen, 2; Gibb, *İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, 54-58, 131-132; Horovitz, 56-61; Sezgin, *Tarih*, 488.

tabi tutularak isnad, rivayet zinciriyle bilginin aslına ulaşmaya çalışılmıştır. Cerh-tadil yöntemiyle birlikte ayıklanma gerçekleştirilmiş, karşılaştırma yapılmıştır. Farklı kaynaklar bu şekilde sağlıklı hale getirilmeye çalışılmıştır.

İsnad yöntemi ilmi bir teamül haline geldikten sonra İslam tarih yazımı hocadan talebeye isnad zincirine bağlı bilgilerin aktarımı şeklinde gelişmiştir. Erken dönem İslam tarihini derleyip aktaranlar, hadis, tefsir ve fıkıh alanında bilgili alimlerdir. Yaşadıkları dönem, ileri gelen sahabelerin çoğunun hayatta olduğu bir dönemdir. Eserlerini, olayların bizzat şahidi olan sahabelerden alarak bir bütün halinde derleyerek aktarmışlardır. Her yazar kendisinden önceki kaynakları daha sistematik ve geniş ölçüde ele almış ve seleflerinden beslendiği gibi pek çok kaynağın orijinal metnini vermiştir. Misal, Musa, İbn Abbas'ın rivayetlerini kullanmıştır. Bu dönemde sahifeler çoğaltılmakta idi. Musa'nın elinin altında kendisinden öncekilere ait sahifeler vardı ve aynı zamanda orijinal belgelerin nushaları da kendisinde bulunmakta idi.

Muhammed b. Müslim Şihab Zührî, birçok rivayeti tek bir yerde toplamıştır. Kaynakları toplayıp bir hikâye ortaya çıkarmıştır. Bu bir gelişmenin de göstergesi idi. Zührî'nin tarih yöntemi ve kaynakları sonraki kuşakları etkilemiş, akabinde en az üç yazar bunlardan istifade etmiştir. Zührî ile tarih bilimi aynı zamanda ekolleşmiştir.

Sonraki dönemlerde bütün bu tarihçilere övgü dolu sözler yazılmıştır. Her biri farklı bir tarihçiyi bir yönüyle yuvarlak ve düz cümlelerle mübalağalı şekilde övmeye çalışmıştır. Bu ya bir gelenek olarak İslam âlimleri kendi içlerinde böyle bir adap oluşturmuşlar ya İslam âlimlerinin hassasiyetleri olarak yansımıştır veya İslam âlimleri

arasında farklı ekollerin rekabeti şeklinde yansımaktadır. Kanaatimce bu övgülerin kaynağı taraflar arasındaki rekabetten kaynaklanmaktadır. Her tarihçi/hoca dönem açısından aynı zamanda bir okul şeklindedir. Her okulun öğrencileri kendi hocalarını ve okullarını öne çıkarma gayretiyle bu şekilde mübalağalı övgülerde bulunmuşlardır. Dolayısıyla bu derece mübalağalı şekilde övgüler o tarihçilerin güvenli kimliklerine bir ölçüde zaaf olarak yansımaktadır. Diğerlerinde olduğu gibi Zührî, Musa b. Ukbe için de bu şekilde bir övgü söz konusudur.

Hız. Peygamber'in hayatıyla ilgili kimi aktarımların sağlam olmadığı kabul edilmesi İslam medeniyetinde tarih yazımının sağlamlılığı konusunda bir gelişmenin yaşandığını ve tarihin bir bilim dalı haline geldiğini göstermektedir. Tarih henüz canlı iken bazı şeylerin izharından sakınılmıştır. Urve'nin Hicr yakınlarında gerçekleşen bir hadiseyi İbn İshak'a aktarmaması bu kabildendir.¹²⁴

4.2. Tarih Yazımında Bağdat Şehri ve Etkisi

Tarih ilmi, Medine'nin ardından Şam, Yemen ve İslam coğrafyasının diğer şehirlerinde yayılmaya başlamıştır. Medine'nin ardından özellikle Bağdat, tarih yazımında öne çıkan bir şehirdir. Kâğıdın Bağdat'a getirilmesiyle birlikte yayın-neşir işleriyle uğraşan bir sınıf doğmaya başladı. Bu döneme gelinceye değin İslam medeniyetinde tarih yazımında bir aşamaya gelinmişti.

Bağdat'ta ortaya çıkan tarih ekolü Medine tarih yazımı ve alimlerince inşa edilmiştir. Aynı zamanda buradaki tarihçiler Medine'deki arşivden yararlanmışlar, özellikle de dört halife dönemine

¹²⁴ Gibb, "Islamic Biographical Literature", 54-58; Horovitz, 124-126, 159-161, 218-224.

ait materyal bu şehirden temin edilmiştir. Bağdat tarih ekolünü inşa eden Medine tarih alimleri, bu şehirde yığınla biriken rivayetleri, Medine'nin eleştiriler yöntemiyle ele alarak sıhhatli bir yapıya kavuşturmuşlar ve bunlar sonraki tarihçiler için temel kaynaklar haline gelmişlerdir.

Bu dönemde geniş ölçekte monografiler meydana getirilmiş ve zengin bir tarih arşivi oluşturulmuştur. Bu monografiler sürekli olarak yenilenmiş, istihzah edilmiş ve geleceğe aktarılmışlardır. Misal Ebu Mihnef ve babası tarafından meydana getirilen monografiler Hişâm b. Muhammed Kelbi tarafından hem yenilenmiş hem de genişletilmişlerdir. Ebu Ubeyde'nin meydana getirdiği monografiler Medaini tarafından yenilenmiştir. Tarih ilmi bir sürekliliğe sahip olmuş, arşiv hep taze ve canlı tutulmaya çalışılmıştır.

Bu döneme ait kaynaklarda hala kabile anlayışının sürdürüldüğü de görülmektedir. Bu, ilk dönem kaynaklarında subjektif bir yönün olabileceği endişesini doğurmaktadır. Ancak bu tarz eserlerde bir doğallık da söz konusudur. Dönemin olaylarını bir bütün olarak tasvir etmeleri ve cesurca sunmaları dönemin toplumsal hayatında yaşanan çatışmaları ve renkliliği görmeyi sağlamaktadır. Bu bağlamda önemli bir tezat örnekliliği gösteren Ebu Mihnef tarafından derlenen ve Hişâm Kelbi yoluyla gelen kaynaklar Kufe'de Ezd rivayetleri Suriye karşıtı ve Hz Ali yanlısı şeklinde gelişirken, Avane b. Hakem tarafınca derlenip, Kelbi yoluyla gelen kaynaklar Hz Ali karşıtı ve Suriye yanlısı şeklinde gelişmişlerdir.¹²⁵

¹²⁵ Wellhausen, 2; Gibb, "Islamic Biographical Literature", 54-58, 128-132; Hizmetli, 128.

Bu dönemde eski maddi kaynaklar ve kitaplar üzerine kurulmuş tarihi araştırma söz konusudur. Bu ilk kaynakların daha ziyade hikâyeci bir tarzda ele alındığı görülmektedir. Bu Ortaçağ tarihinin genel bir karakteristiğidir. Buna karşın tenkitli olarak eser yazan tarihçilere de rastlanılmaktadır. Pragmatizmin hâkim olduğu bu ilk kaynaklarda yazarlar bir takım kendi düşünce eksenlerinde de dersler çıkarmaya çalışmışlardır. Her dönemde tarihe böyle bir sorumluluğun da yüklendiği görülmektedir. Bu eserlerde daha ziyade bilgiler bir yoruma tabi tutulmadan olduğu gibi aktarılmaya çalışılmışsa da bu ilk dönem tarihçileri kendi ölçülerinde bazı dersler çıkararak, değerlendirmeler yapmışlardır. Araplara özgü, geçmiş anıların doğal safdilliği ve duygusallığı gerçek bir tarih ilmi için zorunlu şartlar olan kesin empirizm ve eleştirel standartlara saygı gösterilerek ilmileştirilmiştir. İlk dönem hakkında içermiş oldukları değerli bilgiler açısından önemli olduklarını, bugünkü tarih algımızın ve bilgimizin bu ilk dönem kaynaklarına dayandırıldığını bilmek gerekmektedir.

Bu dönemde genel olarak umumi tarihler göze çarpmaktadır. İbn İshak'la birlikte bütüncül ve dünya tarihini kapsayan eserler ortaya çıkmıştır. Onunla birlikte başlayan Peygamberler silsilesi bağlamında genel tarih anlatısı yaygınlık kazanmıştır. Tarih, Hz. Adem ile başlatılmış ve kıyamete kadar giden bir süreç tayin edilmiştir. Vâkıdî ise farklı coğrafyalardan taşıdığı bilgilerle ile geldiği ve doğduğu coğrafyaların bir bileşkesi haline gelmiştir. O, hem İran coğrafyası hem Medine hem de Bağdat şehirlerindeki ilmi iklimle yoğrulmuştur. Vâkıdî ailesinden aldığı ilmi özelliği kendi şahsında eklemleyerek devam

ettirmiştir. Vâkıdî, İbn Hişâm ve İbn Sad, tenkitli bir tarih inşasıyla tarih ilmini sağlamlaştırmak için çaba sarfetmişlerdir.

İslam tarihçileri, kendilerine ulaşan her haberi inançlarına aykırı olmasına rağmen, aktarmaktan geri kalmamışlardır. Bu dönemde nakledilen haberlere ihtiyatlı yaklaşmış ve bunlar ilmi bir disiplin içerisinde ele alınmışlardır. Kaynaklar çokluk içinde işlenmiş, tarih ilmi tek bir dayanağa hasredilmemiş ve bir tarih araştırması ortaya konulmuştur. İلمي tarih yazımı önemli bir aşamaya ulaşmıştır. Her tarihçinin haber kaynağı tercihinin farklılık içerdiği olması da tarihçiliğin gelişimini göstermektedir.¹²⁶

Bu dönemim diğeri bir arizi durumu ise Yahudi, Hıristiyan öykülerinin Kur'an tefsiri örtüsü altında İslam tarihi içerisine de dahil edilmeleridir. Derlemeler yapılırken bunu yapanların kendilerince bir yol takip ederek derlenenler konusunda seçkinci davrandıkları ve onları kendi bilgi havzalarında erittikleri söylenilmektedir. Bu derlemeler ilk zaman açısından haberlerin farklı varyantları, işlenmeden sunulma şeklindedir. Roman havası taşıyan bazı rivayetlerin varlığı zayıflığı işaret etmektedir.

Bu dönemim bir başka özelliği olarak Fars geleneğinin de Arapça tarih yazılımı içerisinde değerlendirilmiş olmasıdır. Şüphesiz bu durum mitolojik kişilikler, Zerdüştlük yansımaları, duygusal boyut ve din istismarı gibi bazı sıkıntıları da beraberinde taşımıştır. Ancak bu dönemde de tarih alanında Antik Yunan'dan tercüme edilen herhangi bir eser bulunmamaktadır.

¹²⁶ Gibb, "Islamic Biographical Literature", 54-58; Horovitz, 82, 84, 87; Keşif, 64.

Bu dönem eserlerinin sonraki döneme aktarılması bu eserleri meydana getiren tarihçilerin öğrencileri aracılığıyla olmuştur. İbn Hişâm Bekkai üzerinden İbn İshak'ın eserine ulaşmış, Taberî Selemler b. Fadl üzerinden, İbn Esir, İbn Hacer Yunus b. Bukeyr üzerinden İbn İshak'ın eserinden iktibas yapmışlardır. İbn Sad; Rüeymler b. Yezid üzerinden İbn İshak'a, Hüseymler b. Muhammed üzerinden Ebu Maşer'e ve İsmail b. Muhammed üzerinden ise Musa b. Ukbe'ye ulaşmaya çalışmıştır.¹²⁷

Erken dönemde yazılan bu eserlerin kelimesi kelimesine, harfi harfine sonraki dönemlere ulaştırılması söz konusu değildir. Bunlar her zaman ve zeminde yeniden istinsah edilmiş, eklemler ve çıkarmalar yapılarak bazen daraltılmış ve bazen ise genişletilmişlerdir.

Tarihin ilmi bir dal olarak İslam medeniyeti içerisinde doğduğunu söylemek mümkündür. İslamiyet öncesinde tarih, hikâyeci, metotsuz, didaktik ve menkıbevi olarak gelişmiştir. Bu dönemlerde tarih soruşturulmaya tabi tutulmamış ve bu nedenle tarih ilim dalı haline gelememiştir. İslamiyet'le birlikte tarih, peyderpey usul, dil ve metodolojisiyle inşa edilmeye çalışılmıştır. Tarihte bilgi aracı olan haberler soruşturulmaya tabi tutularak isnad, rivayet zinciriyle bilginin aslına ulaşmaya çalışılmıştır. Cerh-tadil yöntemiyle birlikte ayıklanma gerçekleştirilmiş, karşılaştırma yapılmıştır. Farklı kaynaklar bu şekilde sağlıklı hale getirilmeye çalışılmıştır.

Hasılı bunun neticesinde Akdeniz havzasında kadim tarihi gelenekler, İslami eğilimlerle yer değiştirmiş veya bu eğilim içerisinde

¹²⁷ Wellhausen, 2; Gibb, *İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, 134; Horovitz, 112; Keşif, 64.

yeniden yoğrulmuşlardır. Kuzey Afrika'da bile İslam'ın yerleşmesiyle birlikte tarih yazımında bir ivme meydana gelmiştir.

SONUÇ

Bir zaman nehri olan tarih, ardında bıraktığı kırıntılarla insanın hikayesini var etmiştir. Hayatın zorluğu, trajedisi karşısında her milletin kendine özgü hikayesi ve anlatısı ortaya çıkmıştır. Birike birike büyüyen hikaye, öncelikle sözlü anlatıyla aktarılmış, zamanın imkan tanınmasıyla yazılı anlatıya sahip olmaya başlamıştır.

Tarihsel süreklilik içerisinde insanın hikayesi, bir başka anlamıyla kendisini arayış hikayesidir. Kendinizi bilmeniz az çok ne yapabileceğinizi bilmeniz anlamına gelir. Tarihin bir değeri de insanın yapıp ettiklerinin sebeplerini bilmek istemesinden kaynaklanmaktadır. Kendimizi bilme isteği karşısında hikayemizin peşine düşeriz. Diğer anlamıyla tarih bir sürekliliğe sahip olup ardımız sıra koşmakta ve bizi de koşuşturmaktadır. Hasılı bu koşuşturmacada insan, hem tarihi hem anlatısını meydana getirmiş ve tarih de onu inşa etmiştir.

Hayatın beklenmedik olduğu düşünüldüğünde tarihin her zaman gayrete dayalı oluşmadığı, tesadüfün de burada önemli ölçüde rol oynadığı görülmektedir. Gene inançlarımız ve bağlı olduğumuz değer ölçütlerinin kültürün ve aile tarihinin birer parçası olması ve insanın da bu hazır toplumun/tarihin içinde doğması, tarih anlatısının saf bilincin ürünü olmadığını göstermektedir.

İslamiyet öncesinde Doğu Akdeniz havzasında yaşayan her milletin kendisine özgü bir tarih anlatısı vardır. Burada insanın hikayesi yıldızlar altında, kulaktan kulağa ulaşarak oluşup ve destanla geleceğe taşınmıştır. Bu anlamıyla destanlar, tarihin anlatıldığı ilk usul olup toplumların hikayesi onunla geleceğe ulaşmıştır.

İslamiyet öncesinde Batı Akdeniz’de; Heredot ve Tukiyyedes ile gelişen tarih yazıcılığı, Doğu Akdeniz’de; Gılgamış, Ölüler Kitabı, Tevrat, Hint Vedaları, Avesta, Hüdayinameler, Oğuzname ve Arap Ensab geleneğiyle şekillendi. İslam Medeniyetiyle birlikte tarih yazıcılığında yeni bir dönemece girildi. İnsan hikayesi artık daha sahici ve bir tarih usulüyle ele alınmaya başlandı. Doğu Akdeniz’de tarihin nispeten ilmi bir dal haline, bu dönemle birlikte geldiği söylenebilir.

İslam medeniyetinde tarih yazımı aşama aşama oluştu. Bunun eğitimle birlikte iç içe ve paralel bir biçimde geliştiği görülmektedir. Eğitim amaçlı oluşturulan sahifeler yazılı kayıtları meydana getirdi. Bu durum yazılı bir kültürün de oluşmasını sağladı. Tarih eğitimi de öncelikle şifahi gelenekle aktarılmaya başlandı ve çok geçmeden yazılı kültürün de bir parçası haline geldi. Tarih canlı ve süreklilik halinde eğitimin bir parçası olmuş, Peygamberin örnek hayatının bilinmesi ve örnek alınması için tarih bir gereklilik haline gelmiştir.

Tarih ilmi, Medine’nin ardından Şam, Yemen ve İslam coğrafyasının diğer şehirlerinde yayılmaya başlamıştır. Medine’nin ardından özellikle Bağdat, tarih yazımında öne çıkan bir şehirdir. Kağıdın Bağdat’a getirilmesiyle birlikte yayın-neşir işleriyle uğraşan bir sınıf doğmaya başladı. Bu döneme gelinceye değin İslam medeniyetinde tarih yazımında bir aşamaya gelinmişti.

Hülasa, tarihin ilmi bir dal olarak İslam medeniyetinin içerisinde doğduğunu söylemek mümkündür. İslamiyet öncesinde tarih, hikayeci, metotsuz, didaktik ve menkıbevi olarak gelişmiştir. Bu dönemlerde tarih soruşturulmaya tabi tutulmamış ve bu nedenle tarih ilim dalı haline gelememiştir. İslamiyet’le birlikte tarih, peyderpey usul, dil ve

metodolojisiyle inşa edilmeye çalışılmıştır. Tarihte bilgi aracı olan haberler soruşturulmaya tabi tutularak isnad, rivayet zinciriyle bilginin aslına ulaşmaya çalışılmıştır. Cerh-tadil yöntemiyle birlikte ayıklanma gerçekleştirilmiş, karşılaştırma yapılmıştır. Farklı kaynaklar bu şekilde sağlıklı hale getirilmeye çalışılmıştır.

Bütün bunların neticesinde Akdeniz havzasında kadim tarihi gelenekler, İslami eğilimlerle yer değiştirmiş veya bu eğilim içerisinde yeniden yoğrulmuşlardır. Kuzey Afrika'da bile İslam'ın yerleşmesiyle birlikte tarih yazımında bir ivme meydana gelmiştir.

KAYNAKÇA

- Akün, Ömer Faruk, “Kâşgarlı Mahmud”, DİA, TDV Yayınları, Ankara 2022.
- Âşikkutlu, Emin, “Cerh ve Ta’dil”, DİA, TDV Yayınları, İstanbul 1993.
- Aycan, İrfan, “Urve b. Zübeyr”, DİA, TDV Yayınları, İstanbul 2012.
- Belazûrî, İmam Ebu Abbas Ahmed b. Yahya b. Cabbar, Ensâbü’l-Eşraf, thk. Mahmûd Ferdus el-Azem, Dârü’l Yakazati’l-Arabiyye, Dimaşk 2002.
- Bloch, March, Tarih Savunusu, çev. Ali Berktaş, İletişim Yayınları, İstanbul 2018.
- Bloom, Jonathan M. Kâğıda İşlenen Uygarlık, Kitapyayınevi, çev. Zülal Kılınc, İstanbul 2003.
- Braudel, Fernand, Tarih Üzerine Yazılar, çev. M. Ali Kılıçbay, Doğubatı Yayınları, Ankara 2016.
- Boyalık, M. Taha, “İslam Düşüncesinde Dil Felsefesinin Teşekkülü”, İslam Düşünce Atlası, ed. İbrahim Halil Üçer, Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Konya 2017.
- Burke, Peter, “Uvertür. Yeni Tarih: Öncesi ve Sonrası”, Tarih Yazıcılığında Yeni Bakış Açılımları, çev. T. Sivrikaya vb, Isık Yayınları, İstanbul 2020.
- Carr, Edward Hallett, Tarih Nedir, çev. Misket Gizem Gürtürk, İletişim Yayınları, İstanbul 2016.
- Collingwood, R. G. Tarih Tasarımı, çev. Kurtuluş Dinçer, Doğubatı Yayınları, Ankara 2017.
- Çakırkaya, Ebru, “Son Kabileler”, TRT Belgesel, Birinci Bölüm, <https://www.trtizle.com/belgesel/son-kabileler>.
- Çetindağ, “Yusuf, Edebiyatımızın Kaynaklarından: Doğu Medeniyeti ve Metinleri”, Turkish Studies, S. 4, I-II, K13 2009.
- Çölgeçen, Nesli, “Züğürt Ağa”, 1985, dk. 6-7, <https://www.imdb.com/title/tt0201368/>
- Dahan, Sami, “The Orijin and Development of the Local Histories of Syria”, Historian of The Middle East, Oxford University Press, New York 1962.

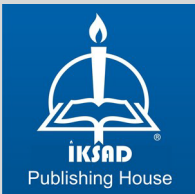
- Dımaşki, Abdurrahman Amr b. Ebu Sür, Tarıhu Ebu Zür ed-Dımaşki, thk. Halil el-Mansur, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1996.
- Dûrî, Abdulaziz, İlk Dönem İslam Tarihi, Endülüs Yayınları, İstanbul 2016.
- _____, "The Iraq School of History to The Ninth Century", Historian of The Middle East, Oxford University Press, New York 1962.
- Düşüngen, Beyza, Putlar Kitabı, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1969.
- Ebu Yusuf, Kitabı'l-Harac, thk. Muhammed Menasir, Maarifeti'l-İlmiyye, Umman 2009.
- Erol, Bünyamin, "Zeyd b. Sabit", DİA, TDV Yayınları, İstanbul 2013.
- Ersoy, Mehmet Akif, "Kıssadan Hisse", Safahat, https://www.siir.gen.tr/siir/m/mehmet_akif_ersoy/kissadan_hisse.htm
- Fayda, Mustafa, "İbn İshak", DİA, TDV Yayınları, İstanbul 1999.
- _____, "Abdullah b. Selâm", DİA, TDV Yayınları, İstanbul 1988.
- _____, "Seyf b. Ömer", DİA, TDV Yayınları, İstanbul 2009.
- Genç, Hafzullah, "Eşarî ve Eşarîlik İlişkisi Üzerine Notlar", Kelam Araştırmaları Dergisi, 2017, XV/2, ss. 446-451.
- Gibb, Hamilton A. R. İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar, çev. Kadir Durak-Atilla Özkök-Hayrettin Yücesoy-Kenan Dönmez, Endülüs Yayınları, İstanbul 1991,
- _____, Arap Edebiyatı, çev. Onur Özatağ, Doğubatı Yayınları, Ankara 2017.
- _____, "Islamic Biographical Literature", Historian of The Middle East, ed. Bernard Lewis- P.M. Holt, Oxford University Press, New York Toronto 1962.
- Gılgamış Destanı, çev ve der. Sait Bir, Remzi Kitabevi, İstanbul 2019.
- Goldziher, Ignace, Klasik Arap Literatürü, çev. Azmi Yüksel-Rahmi Er, İmaj Yayınları, Ankara 1991.
- Günaltay, Şemseddin, İslam Tarihinin Kaynakları, Endülüs Yayınları, İstanbul 1991.

- Hamde, Muhammed Ali Ebû, el-Kitâbü's-Sânî: Kâ'bû'l-Ahbâr, fi'l- Ubûri'l-hadârî li'l-Mektebeti'l Arabiyyeti'l-İslâmiyye, Amman 1991.
- Hamidullah, Muhammed, İslam Peygamberi, çev. Mehmet Yazgan, Beyan Yayınları, İstanbul 2019.
- _____, Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemmam b. Münebbih, çev. Kemal Kuşçu, Beyan Yayınları, İstanbul 2019.
- Hatipoğlu, İbrahim, "Ma'mer b. Râşid", DİA, TDV Yayınları, Ankara 2003.
- Hizmetli, Sabri, İslam Tarihçiliği Üzerine, Diyanet Yayınları, Ankara 1991.
- Horovitz, Josef, İslâm Tarihçiliğinin Doğuşu, çev. Ramazan Altınay-Ramazan Özmen, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2002.
- Humphreys, R. Stephen, İslam Tarihi Metodolojisi, çev. Murtaza Bedir-Fuat Aydın, İstanbul 2004.
- İbn Hişâm, Ebu Muhammed Cemaleddin Abdülmelik, Hz Muhammed'in Hayatı, çev. İzzet Hasan-Neşet Çağatay, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yayınları, Ankara 1971.
- İbn İshak, Hz. Muhammed'in Hayatı, haz. Muhammed Hamidullah, Düşün Yayıncılık İstanbul 2012.
- İbn Kesir, Büyük İslam Tarihi, çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul 1995.
- İbn Kuteybe, Maârif, thk. Servet Ukkâşe, Dârü'l-Maârif, Kahire 1992.
- İbn Nedim, İbn Ferec Muhammed b. İshak, Kitabu'l Fihrist, thk. Eymen Fuad Seyyid, Müessesetu'l-Furkan li't-Turasi'l İslamî, London 2009.
- İbn Sad, Muhammed b. Sad b. Meni el-Haşimî el-Basrî, Tabakat, çev. Musa Kazım Yılmaz, Siyer Yayınları, İstanbul 2015.
- J. Schacht, "al-Awzâ'î", in: Encyclopaedia of Islam, Second Edition, Edited by: P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs. Consulted online on 21 November 2022 <http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_SIM_0889>

- Kafadar, Cemal, İki Cihan Aresinde, çev. A. Tunç Şen, Metis Yayınları, İstanbul 2021.
- _____, Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken, Metis Yayınları, İstanbul 2019.
- Kandemir, M. Yaşar, “Şemâil”, DİA, TDV Yayınları, İstanbul 2010.
- _____, , “Kâ'b el-Ahbâr”, DİA, TDV Yayınları, İstanbul 2001.
- Karatani, Kojin, Tarih ve Tekerrür, çev. Erkal Ünal, Metis Yayınları, İstanbul 2013.
- Kemal, Yahya, “Deniz Türküsü”, Kendi Gök Kubbemiz, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 2019.
- Keşif, Seyyide İsmail, İslam Tarihinin Kaynakları ve Araştırma Yöntemleri, İzmir 1997.
- Khalek, Nancy, Damascus After the Muslim Conquest: Text and Image in Early Islam, Oxford University Press, New York 2011.
- Kilito, Abdelfattah, Araplar ve Hikâye Anlatma Sanatı Tuhaf Bir Âşinalık, çev. Su Baloğlu, Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul 2021.
- Mesûdî, Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf, çev. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul 2018.
- Mevdûdî, İslam'da Toprak Mülkiyeti, çev. Mehmet Yaşar Şahin, İrfan Yayınevi, İstanbul 1972.
- Olgaç, Mahmut, Mûsâ b. Ukbe'nin (ö. 141/758) Siyer'e Dair Rivayetlerinin Değerlendirilmesi (Hz. Muhammed'in Nübüvvetine Kadar) Yayınlanmamış Yüksek Lisans, M.Ü Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2015.
- Öztürk, Mustafa- Ünsal, Hediye, Kur'an Tarihi, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2018.
- Pedersen, Johannes, İslam Dünyasında Kitabın Tarihi, çev. Mustafa Macit Karagözoğlu, Klasik Yayınları, İstanbul 2018.
- Perlmann, Moshe, A Legendary Story of Ka'b al-Ahbâr's Conversion to Islâm, The Joshua Starr Memorial Volume, New York 1953.

- _____, Another Ka'b al-Ahbâr Story, The Jewish Quarterly Review, Philadelphia 1954.
- Prins, Guyn, "Sözlü Tarih", Tarih Yazıcılığında Yeni Bakış Açılıarı, çev. T. Sivrikaya vb, İslık Yayınları, İstanbul 2020.
- Renouf, Peter le Page, Mısır'ın Ölüler Kitabı, çev. Erhan Altunay, Onbir Yayınları, İstanbul 2015.
- Rosenthal, Franz, İlmü't-Tarih İnde'l-Müslimin, çev. Salih Ahmet Ali, Mektebetü'l-Müsenna, Bağdad 1963.
- Sâmerrâî, Kâsım, Kitâbü'r-Ridde ve'l-fütûh, Kitâbü'l-Cemel ve mesîru 'Â'îşe ve Ali, Leiden 1995.
- Sezgin, Ursula, Abû Mihnaf Ein Beitrag zur Historiographi der Umayyadischen Zeit, Leiden 1971.
- Sezgin, Fuat, Tarihü't-Türasi'l- Arabi, Hey'etü'l-Mısriyyetü'lÂmme li'l-Kitâb, Kahire 1977.
- Şulul, Kasım, İslam Düşüncesinde Tarih Tasavvuru ve Usûlü, İnsan Yayınları, İstanbul 2015.
- _____, İlk Siyer ve Megazî Müelliflerinden Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Vâkıdî (H. 130-207/M.747-823): Hayatı, Eserleri, Tarihçiliği ve Etkileri, Yayınlanmamış Dkora Tezi, UÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 1996.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi, "Sen ve Ben", Bütün Şiirleri, haz. İnci Enginün, Dergah Yayınları, İstanbul 2015.
- Touati, Houari, Ortaçağda İslam ve Seyahat: Bir Alim Uğraşının Tarihi ve Antropolojisi, çev. Ali Berktaı, YKY Yayınları, İstanbul 2016.
- Tülücü, Süleyman, "Kelbî", DİA, TDV Yayınları, Ankara 2022.
- Usta, Nuray Bayat, Herakleitos'ta Logos ve Devinim, İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İğdır 2019.
- Ülken, Hilmi Ziya, Destanlar, Doğubatu Yayınları, Ankara 2019.

- Vâkıdî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ömer, Hz. Peygamber'in Savaşları, çev. Musa K. Yılmaz, İlk Harf Yayınevi, İstanbul 2014.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “Eş’ariyye”, DİA, TDV Yayınları, İstanbul 1995.
- _____, “Mâtürîdiyye”, DİA, TDV Yayınları, İstanbul 2003.
- Yıldırım, Abdullah, “Klasik Dönemde Dilbilimleri ve Edeb”, İslam Düşünce Atlası, ed. İbrahim Halil Üçer, Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Konya 2017.
- Zerdüş, S. Avesta, çev. F. Adsay-İ. Bingöl, Avesta Yayınları, İstanbul 2012; Nimet Yıldırım, İran Kültürü, Pinhan Yayınları, İstanbul 2019.
- Wellhausen, Julies, İslam’ın en Eski Tarihine Giriş, çev. Fikret Işıltan, İstanbul 1960.
- Wolfensohn, Israel, Ka’b al-Ahbâr und seine Stellung im Hâdît und in der islamischen Legenden literatur, Frankfurt 1933.

ISBN: 978-625-6380-01-1